

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FILI PALĒMIA FILI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	
'Aho	Tusite, 24 Tisema 2024

Hou'eiki Memipa Fili 'o e Fale Alea 'o Tonga

'Eiki Sea 'o e Fale Alea - Lord Fakafanua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

'Eiki Nōpele Vaea - Fakafofonga Nōpele Fika 1, Tongatapu
'Eiki Nōpele Tu'ivakanō - Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu
'Eiki Nōpele Fohe - Fakafofonga Nōpele Fika 3, Tongatapu
'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu - Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Vava'u
'Eiki Nōpele Tu'ilakepa - Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Vava'u
'Eiki Nōpele Tu'iha'angana - Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Ha'apai
'Eiki Nōpele Nuku - Fakafofonga Nōpele Vahefonua 'Eua
His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili - Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai

Tevita Fatafehi Puloka - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 1
'Uhilamoelangi Fasi - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 2
Siaosi 'Ofa ki Vahafolau Sovaleni - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 3
Mateni Tapueluelu - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 4
'Aisake Valu Eke - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 5
Dulcie Elaine Tei - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 6
Paula Piveni Piukala - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 7
Johnny Grattan Vaea Taione - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 8
Sevenitini Toumoua - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 9
Kapelieli Militoni Lanumata - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 10
Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili 'Eua 11
Mo'ale Finau - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Ha'apai 12
Veivosa Light of Life Taka - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Ha'apai 13
Mo'ale 'Otunuku - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Vava'u 14
Samiu Kuita Vaipulu - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Vava'u 15
Viliani Uasikē Lātū - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Vava'u 16
Vātau Mefi Hui - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Niua 17

Kanotohi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu.....	6
Ui ‘a e Fale.....	6
Poaki	7
Fehu’ia pe ‘oku kei Minisitā ‘a e toko 3 ne fili mei tu’a he Palēmia Mālōlō	7
Fakamahino ‘Eiki Seá ko e fakataha makehe eni ki he kau Fakafofonga na’e fili ki Fale Alea.....	8
Tali ‘Eiki Sea fekau’aki mo e fehu’ia Tongatapu 3 ‘uhinga ‘ikai kau ai kau Minisita na’a ne fili he fakataha Fale Alea	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Seá	9
Fakama’ala’ala ki he founga ‘e fakahoko ‘aki fili ‘a e Palēmia Filí.....	10
Tohi Fika 1 Fokotu’u ‘o e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí	11
Tohi Fika 2: Fokotu’u ‘o e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí	12
Fakamalanga Tongatapu 5 – Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí.....	13
Fakamalanga Vava’u 16 – Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí	19
Fakamalanga poupou ‘Eua 11 ma’a e kanititeiti ki he Palēmia Filí Dr. ‘Aisake Eke.....	23
Fakamalanga poupou Tongatapu 9 ma’a e Dr. Viliami Lātū	26
Fakamalanga poupou Tongatapu 6 poupou kia Dr. Viliami Latū	28
Fakamalanga poupou Tongatapu 2 ma’a Dr. ‘Aisake Eke.....	30
Fakamalanga poupou Tongatapu 4 ma’a Dr. ‘Aisake Eke.....	33
Fakamalanga poupou Fakafofonga Nōpele ‘Euá ma’a Dr. ‘Aisake Eke	34
Fakamalanga poupou Tongatapu 10 ma’a ‘Aisake Valu Eke.....	37
Fakamalanga poupou Tongatapu 7 ma’a Dr. ‘Aisake Eke.....	38
Fakamalanga poupou Tongatapu 3 ma’a Viliami Uasikē Lātū	40
Fakamahino ‘Eiki Nōpele Fika 1 Ha’apai ko ‘enau pālotí ‘e fakahokó ko e loto pe ia ‘a e Hou’eiki Nōpelé.....	43
Fakamalanga poupou Ha’apai 12 ma’a Dr. ‘Aisake Eke.....	44
Fakamalanga Fakafofonga Kakai ongo Niua.....	45
Poupou Niua 17 kia ‘Aisake Valu Eke.....	46
Fakamalanga poupou Vava’u 15 kia Viliami Uasikē Lātū.....	47

Fakamalanga tuku Vava'u 16 'i he 'ene pole ki he lakanga Palēmia.....	49
Fakamalanga tuku 'a Dr. Eke kimu'a pea fakahoko 'a e Fili Palēmia pālōti fakapulipuli ..	52
Fakahā e ola 'o e Fili Fakapulipuli Fili Palēmia	52
Fuofua me'a 'a e 'Eiki Palēmia Fili 'i Fale Alea	53
Me'a fakamālō Dr. Viliami Latu hili 'a e fakahaa'i ola Fili Palēmia.....	54
Me'a 'Eiki Sea fakamālō'ia lava fatongia hono fili 'o e 'Eiki Palēmia.....	54
Kelesi pea toloi fanongonongo 'a e Fale Alea	55

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite, 24 Tīsema 2024

Taimi: 1000-1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua) ...

<001>

Taimi: 1010-1015

‘Eiki Sea: ... Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ki he ‘Alekitikoní Kenisinitoni Lisiate Fifita, kātaki ‘o tataki mai e lotu he pongipongí ní.

Lotu

(Na’e tataki ‘a e lotu ‘o e pongipongí ni ‘e ‘Alekitikoni Kenisinitoni Lisiate Fifita.) ...

<001>

Taimi: 1015-1020

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

<001>

Taimi: 1020-1025

... (Kei hoko atu pē ‘a e lotú.) ...

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa Fakafofonga Fale Alea kuo filí.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Fili ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Fili ‘o e Kakaí, tapu mo e Hou’eiki Talafekau Lahí mo e Hou’eiki ‘Amipasitōa ‘o e Ngaahi Pule’anga Mulí, tapu mo e kau Taki Lotu ‘o e Ngaahi Siasí, tapu mo Ha’a Matāpule pea tapu mo e hou’eiki fakaafe kotoa ‘oku mou me’a heni.

Ko e fakatapú ē kuo aofaki kae ‘atā ke u fakahoko atu ‘a e fatongiá ni ko hono ui ‘o e Hou’eiki Fakafofonga kuo Fili ki he Fale Alea ‘o Tongá ‘i he pongipongí ní, ‘aho Tūsite ko hono 24 ‘o Tīsema 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea	-	Lord Fakafanua
‘Eiki Nōpele Vaea	-	Fakafofonga Nōpele Fika 1, Tongatapu
‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō	-	Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu
‘Eiki Nōpele Fohe	-	Fakafofonga Nōpele Fika 3, Tongatapu

‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu	-	Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u
‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa	-	Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u
‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana	-	Fakafofonga Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apai
‘Eiki Nōpele Nuku	-	Fakafofonga Nōpele Vahefonua ‘Eua
<i>His Serene Highness</i> Pilinisi		
Kalaniuvulu Fotofili	-	Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai

Tevita Fatafehi Puloka	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 1
‘Uhilamoelangi Fasi	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 2
Siaosi ‘Ofa ki Vahafolau Sovaleni	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 3
Mateni Tapueluelu	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 4
‘Aisake Valu Eke	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 5
Dulcie Elaine Tei	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 6
Paula Piveni Piukala	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 7
Johnny Grattan Vaea Taione	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 8

...

<001>

Taimi: 1025-1030

Kalake Tēpile: ...

Sevenitini Toumoua	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 9
Kapelieli Militoni Lanumata	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 10
Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili ‘Eua 11
Mo’ale Finau	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Ha’apai 12
Veivosā Light of Life Taka	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Ha’apai 13
Mo’ale ‘Otunuku	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Vava’u 14
Samiu Kuita Vaipulu	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Vava’u 15
Viliami Uasikē Lātū	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Vava’u 16
Vātau Mefi Hui	-	Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Niua 17

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. Mateni Tapueluelu - Fakafofonga Kakai Vāhenga Fili Tongatapu 4.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliuí ko e toko taha pē ‘oku poaki mai ki he fakataha’angá ni, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvulu Fotofili. Pea ko e toengá ‘oku nau me’a kotoa heni, ko e ngata’anga pe ia ‘a e taliuí he pongipongi ní. Malo ‘Eiki Sea.

Fehu’ia pe ‘oku kei Minisitā ‘a e toko 3 ne fili mei tu’a he Palēmia Mālōlō

Siaosi Sovaleni: Sea kole fakamolemole atu pē, fekau’aki pē eni ia mo e taliuí. ‘Oku, ko e fehu’i pe ia, ‘oku kei Fakafofonga Fale Alea ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e ‘Eiki Minisitā ki he Potungāue Mo’uí? Pe ‘oku ‘osi to’o koā ‘ena Fakafofonga Fale Aleá ‘anautolu? ‘Oku nau kei Fakafofonga. Pea kapau leva ‘oku nau kei Fakafofonga, ko e

hā e me’a ‘oku ‘ikai ke nau taliui aí? Mahino pe ia ‘ikai ke nau fili ka ‘oku nau kei Mēmipa e Fale Aleá. Mālō Sea.

Fakamahino ‘Eiki Seá ko e fakataha makehe eni ki he kau Fakafofonga na’e fili ki Fale Alea

‘Eiki Sea: Fakafofonga ko e fakataha ko eni ‘oku ‘ikai ko ha fakataha angamaheni eni ia ‘a e Fale Aleá. Ko e fakataha ko eni ko e fakataha ‘a e kau Fakafofonga na’e fili ki Fale Aleá pea ‘i he ‘ene pehē ko kinautolu pē na’e fili ki Fale Aleá ‘oku nau kau he fakataha ko ē he ‘ahó ní.

Siaosi Sovaleni: Ko u pehē ‘e au ia ko e fakataha eni ‘a e Fale Aleá pea ko e taimi pē ko ē ‘e fili ai, hangē pē ko e *Vote of No Confidence*. Ko nautolu pē ‘oku *eligible* pe ko nautolu pē ‘oku nau fakafofonga’i e Kakaí mo e Hou’eiki ‘oku nau *eligible* ke nau filí. Tukukehe pē kapau ‘oku hala e motu’á ni ia Sea ka ko e anga pe ia ‘a e fakafehu’i, kehe pē ‘oku ‘asi pē he lekootí ‘oku ‘ikai ke tau ta’etoka’i ha kau Fakafofonga ‘i Fale Aleá. Mālō.

Tali ‘Eiki Sea fekau’aki mo e fehu’ia Tongatapu 3 ‘uhinga ‘ikai kau ai kau Minisita na’a ne fili he fakataha Fale Alea

‘Eiki Sea: ‘Atā pē ke u fakama’ala’ala atu Fakafofonga. Hou’eiki ko ‘etau fakataha he ‘ahó ní ‘oku fakatatau ki he *schedule* ‘i he Konisitūtoné. ‘A ia ‘oku ne hanga ‘o fakama’ala’ala ai ko e hili ko ē e fili lahi ko e Seá ‘e fili mai ‘e he ‘Ene ‘Afió ko e Sea Fakataimi. Pea ‘oku toe hā pē he kupu ko ē *schedule* ko e Sea Fakataimi ‘i he lolotonga e to’u Fale Aleá ko e Sea na’e ‘osi fili ko e Sea e Fale Aleá. ‘A ia ‘oku mahino leva ‘i he *schedule* ko e fakataha makehe eni e Fale Aleá ki he ni’ihi na’e fili ‘e he Fale Aleá pea ‘oku fakatatau pe ia ki he ngaahi fili pehē ni kuo ‘osi hoko ‘i he kuohilí.

‘A ia ko u fie fakama’ala’ala atu pē Hou’eiki ‘oku ‘ikai ko ha fakataha nōmolo eni e Fale Aleá. Mo hā hifo pē ki he ‘etau polokalamá ‘oku ‘ikai ko ha ‘asenita eni ia ‘a e Falé ke mou me’a hifo ‘oku ‘i ai ha ‘asenita ngāue e Falé, ko e polokalama. Koe’uhí ko e fakataha makehe eni ‘a e kau Fakafofonga na’e fili ki Fale Aleá pea ‘oku ngata pē ‘ia nautolu ke nau me’a mai ki he Fale ko eni. Nau faka’atā pē ke me’a mai ‘a e Hou’eiki Minisitā na’e fili he Palēmia Mālōlō pehē foki ki he kāinga na’e fakaafe’i mai ki he fakataha makehe ‘a e Fale Aleá. ‘Oku ‘ikai ko ha fakataha nomolo eni e Falé ke hangē ko ‘etau ‘asenitá ‘oku fá’a tufā atu homou ‘asenita ngāue. Ko e polokalama ngāue ‘eni, ‘oku ‘ikai ko ha ‘asenita e Falé.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Ko e anga pe ia ‘a e fokotu’u atu he ko e ‘uhingá kapau te ke sio pē koe ki he *provision* ko ia ki he fakatahá, hangē pē ko ‘eku lau ‘anenaí kapau ‘e fai ha *Vote of No Confidence* ‘oku nau kei ‘i ai pē neongo ‘oku ‘ikai ke nau vouti. Ko e me’a tatau *principle* tatau pē na’e ‘uhinga ai ‘a hono ‘eke ko eni he ‘oku nau kei Fakafofonga Fale Alea. Taimi pē ko ē pālotí ‘oku ‘ikai ke nau kau nautolu ka ko e tu’u he taimi ní ‘oku nau kei Fakafofonga Fale Alea. Kae fai ‘aki pē ho faitu’utu’uní Sea ko e anga pē fokotu’u atu ke, kehe pē ‘oku ‘asi he’etau feme’a’akí.

‘Eiki Sea: Hou’eiki mou me’a atu ki he hisitōliá ko e founa ngāue pē eni na’e fakahoko he

...

<001>

Taimi: 1030-1035

‘Eiki Sea: ... 2019 he taimi na’e fai ai e fili Palēmiá ‘o hangē pē ko ení. Na’a tau ngāue’aki e kupu 50(a) ke tau fakangāue’i ‘a e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtoné fekau’aki pea mo e *schedule* ‘i he 2019. ‘Oku ‘ikai ke toe kehekehe mei he’etau ngāue’aki e *schedule* ‘i he kupu 50(a) ‘i he 2024 ‘o e ta’ú ní.

Siaosi Sovaleni: Ko hai koā ia na’e fili mei tu’a ‘i he 2019 Sea?

‘Eiki Sea: Hou’eiki, me’a mai e kāingá ‘o fakaongoongo ‘oku ‘i ai ‘etau ngāue, kapau ‘oku mou toe tāla’a ki he hisitōliá mou me’a ki he me’a na’e hoko he 2019 pea mo e *Hansard*. ‘E hā pē he lekooti pea ‘e mahino ‘a e feme’a’akí ai.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Ko e ‘ai pē he na’a tau kau kotoa pē he 2019 kae fakamālō atu pē, fai pē ho tu’utu’uni.

‘Eiki Sea: Toe ‘i ai ha fehu’i Hou’eiki? Tau foki mai ki he’etau polokalamá.

Me’a ‘a e ‘Eiki Seá

Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua Mafimafi ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afió ko e Tu’i, Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuini ‘ofeina ‘o Tonga, Kuini Nanasipau’u, tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauní kae ‘uma’ā e Ta’ahine Pilinisesi Kalauní mo e Fale ‘o Tupou. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó, tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé pea pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Tapu ki he kau taki lotu pea pehē ki he kau Fakafofonga ‘o e Ngaahi Pule’anga Mulí pea tapu pea mo kimoutolu kotoa pē ‘oku mou me’a ‘i Fale Alea ‘i he pongipongi fakakoloa ko ení. Fakaa’u atu ‘a e fakatapu ki hotau kainga Tonga kotoa pē ‘oku a’u atu kiate kimoutolu ‘a e fakamafola ‘o e fakataha’anga ‘o e pongipongi ní ‘i Tongá ni pea pehē foki ki mulí na foki.

Hou’eiki ‘oku ou tuku ‘a e kolōlia mo e fakafeta’i ki he Tu’i ‘o e Langi koe’uhí ko ‘ene tauhi ‘oku fai ke tau a’usia lelei ‘a e ‘aho mahu’inga ni pea mo teu ke fakamanatua ‘a e ‘aho ‘alo’i hotau Fakamo’uí. Fakafeta’i ‘oku lakoefie lelei ‘a ‘Ene ‘Afió Tupou VI ko e Tu’i ‘o e ‘otu Tongá. Fakafeta’i ‘oku laumālie lelei pē ‘a e kotoa ‘o e Hou’eiki Fakafofonga Fale Alea kuo filí.

‘Oku mahu’inga fakahisitōlia ‘a e ‘ahó ni koe’uhí kuo ui ‘a e Fale Aleá ke fakahoko ‘a e fakataha makehe ko eni ke fili ha Palēmia fo’ou lolotonga ‘a e To’u Fale Alea 2021-2025. ‘O makatu’unga ‘i he ‘atā ‘a e lakanga Palēmiá koe’uhí ko e fakafisi ‘a e Palēmia Mālōlō, Hon. Hu’akavameiliku ‘i he ‘aho 09 ‘o Tīsema 2024. Hangē ko e lotu ‘o e pongipongi ní ‘oku ou tui ‘oku tau kau kātoa ‘i he tautapa ki he Laumālie Mā’oni’oni ke ne tataki ‘a e ngāue mahu’ingá ni, ‘a e ngāue mahu’inga ‘o e ‘ahó.

Kimu’a ke u hoko atú ‘oku ou fie fakahā ke mou mea’i, ‘oku ‘ikai ko ha fakataha Fale Alea ‘eni ‘i he founga angamaheni ka ko e fakataha pē ‘a kimoutolu Hou’eiki Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘e he kakaí, ke mou fakahoko ‘a e fatongia mafatukituki ko eni ‘o fakatatau ki he’etau Konisitūtoné.

Koe'uhí ko e mahu'inga mo fakahisitōlia 'a e fakataha ko eni, kuo faka'atā ai 'a e ngaahi kautaha faiongoongó ke fakamafola hangatonu atu 'a e fakatahá ni 'i he letiō mo e opé ke me'a mai 'a Hou'eiki pea a'utaki atu foki ki he kakai kotoa 'o e fonuá. Ko e ngaahi faitā, televīsone mo e 'initaneti, fakahoko fatongia pē 'o ngata 'i he 'osi 'a e ngaahi fakamalangá pea nau toki mavahe atu 'a kinautolu mei he Falé ni kae fakahoko 'a e pāloti fakapulipuli 'a e Konisitūtoné 'e he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá.

Fakama'ala'ala ki he founga 'e fakahoko 'aki fili 'a e Palēmia Filí

Hangē ko ia kuo mou mea'í ko 'etau fakataha 'i he 'ahó ní ke mou fakahoko 'a homou filí takitaha 'o e Hou'eiki Fakafofonga Fale Alea kuo filí ke hoko ko e Palēmia Filí 'o Tonga. Na'a ku 'osi fakahoko atu 'i he tohi 'a e founga ke fakahoko 'aki 'a e filí. Ka neongo iá te u toe fakamatala atu, fakama'ala'ala 'a e founga 'e fakahoko'aki 'a e fakataha ni. 'I he hili 'eku fakahoha'á ...

<001>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Sea: ... 'e fakaava leva 'e he Kalake Pulé 'a e puha na'e tauhi ai 'a e ongo sila 'oku 'i ai ho'omou fokotu'u 'o e kanititeití ki he fili lakanga ki he Palēmia filí, 'o 'omi 'a e ongo sila ko iá kiate au. Te u fakaava leva 'a e ongo sila ko iá 'o kamata mei he sila na'e 'uluaki 'omai pea te u lau leva ke mou mea'i 'a e fokotu'u 'i he tohi taki taha. Pea hili iá 'e 'atā leva kia kimoutolu ke mou fai mai ha'amou fakamalanga fekau'aki mo e ongo kanititeití kuo fokotu'u ki he lakanga ko e Palēmia Filí.

Te u 'oange 'a e 'uluaki faingamālié kiate kinaua kuo fokotu'u mai ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí ke fai mai ha'ana fakamalanga. Pea 'e kamata pē mei he kanititeiti na'e 'uluaki 'omai hono fokotu'ú. 'E fakangata ki he miniti 'e 15 'a e malanga takitaha. 'E lava pē ke fakalahi atu 'a e taimí 'oka fiema'u. Hili iá 'e hoko mai leva 'a e malangá 'a kimoutolu 'i he Hou'eiki Fakafofonga Fale Alea kuo filí 'oku mou fie poupuu ki he ongo kanititeití na'e fokotu'u mai. Pea 'e fakangata 'a e malanga ko ení ki he miniti 'e 10 takitaha.

Ko ia ko ha Fakafofonga 'oku fie malanga, kātaki 'o lomi 'a e me'angāué ke faka'ilonga mai 'a e maamá 'oku kulokula ke u fakatokanga'i atu 'oku ke fie fakamalanga pea te u toki fakahā atu pē ho'o taimí. 'E lava pē ke fakalahi atu homou taimí mei he miniti 'e 10 'oka fiema'u. 'I he hili homou fakamalangá te u 'oange leva e faingamālié ki he ongo kanititeití ke fai ha'ana malanga faka'osi mo fakama'opo'opo mai 'o kamata'aki 'a e kanititeiti na'e 'omai fakamuimui tahá 'a hono fokotu'ú. 'I he lava lelei 'a e ngaahi fakamalangá 'e hoko atu leva 'a e ngāue ki he pāloti fakapulipulí 'o fakatatau pē ki he fakahinohino 'i he Laó mo e Konisitūtoné hotau fonuá.

Koe'uhí ko e pelepelengesi 'o e pāloti fakapulipulí 'e mavahe atu 'a e kau faiongoongó mo e kau faitā kitu'a pehē foki ki he kotoa 'o e hou'eiki fakaafé. Mou kātaki 'o fakatokanga'i ange 'e 'ikai toe ngofua ha ngāue'aki 'o e 'initāneti pea mo e telefoni to'oto'ó 'i loto Fale Aleá ni 'i he lolotonga 'a e taimi ko ení 'oku fai ai 'a e pāloti fakapulipulí. 'Oku ou fie fakamahino atu Hou'eiki Fakafofonga, ko e pepa pālotí 'e tufa atu kiate koe, 'e tapu ke ke toe fakahā ho'o pepa pālotí ki ha taha pea 'oku 'ikai ngofua ke ke faitaa'i.

‘I he hili hono fakahoko ho’o filí te ke pelu ho’o pepa pālotí ‘o fakatali ke toki lī atu pē ki loto ki he puha pālotí ‘i he taimi ‘e takai atu ai ‘a e kau ngāué ki ho me’a’angá. ‘E hoko atu leva ‘a e kau ngāué ki hono lau ‘o e ngaahi filí. ‘E fai ‘e he Kalake Pulé ‘a e lau ‘o e filí ‘i hono tokanga’i ‘e he ‘Atita Senialé. ‘I he lava honau filí, ola, ‘i he lava hono lau ‘o e filí ‘e fakahā mai ‘e he Kalake Pulé kiate au ‘a e olá. Kapau ‘oku ‘ikai ma’u ‘e ha kanititeiti ‘o e filí ‘oku laka hake ‘i he vaeua ‘o e ngaahi filí, te u toloi leva ‘a e fakatahá ke tau toki fakataha hili ha ‘aho ‘e ua mei heni pea te mou toe me’a mai ke hoko atu ‘etau ngāué ki hono filí ‘o e Palēmia Filí. Ka ‘i he fakataha ko iá he ‘ikai toe fai ha fakamalanga ko e filí ‘ata’atā pē.

Hou’eiki kapau ‘oku mou, ‘oku ma’u ‘e he kanititeiti ha filí ‘oku laka hake ‘i he vaeua ‘o e ngaahi filí ‘i he fakataha ‘o e ‘aho ní, te u toloi ‘a e fakatahá ka u fakataufolofola mo fakahoko ‘a e ola homou filí ki he ‘Ene ‘Afió ko Tupou VI. ‘I he lolotonga iá ‘e tapu ke fakahā ‘e he Kalake Pulé pē ko e ‘Atita Senialé ‘a e ola ‘o e filí ko iá ki ha taha. Ko ia ai ‘oku ou tapou atu kia kimoutolu hono kotoa Hou’eiki Fakafofonga mo kimoutolu kotoa pē ‘oku me’a ‘i heni ke ‘oua te mou ‘eke ‘a e ola ki ha taha pe kia naua ‘i he lolotonga hono fakakakato ‘a e fatongia ki he ‘Ene ‘Afió. ...

<001>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Sea: ... Te u foki mai ‘o hoko atu ‘etau fakatahá ke fakahā leva kia kimoutolu ke mou mea’i ‘a e ola ‘o homou filí. Ko e hoko atu ko iá ‘a e fakatahá ‘e toki ‘atā ki he Falé ni ‘a e hou’eiki fakaafé pea mo e kau faiongoongó kotoa ke mou foki mai ki loto. Ko e ngata ia ‘eku fakahoha’á kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mou fiema’u ke u fakahoko atu mo fakamahino’i atu, ‘atā pē ke fai mai hamou fehu’i ‘i he taimi ni.

Ko u kole leva ki he Kalaké ke ne fakaava ‘a e puha kuo fa’o ai ‘a ho’omou ngaahi fokotu’ú pea ‘omai e ngaahi sila ‘oku te’eki ai ke fakaavá kiate au.

(Na’e fakaava ‘e he Kalake Pule ‘o e Fale Aleá, Gloria Pole’o ‘a e puha pea ne to’o ‘a e silá ‘o ‘ave ki he ‘Eiki Seá.)

‘Eiki Sea: Ko e ‘uluaki silá ‘oku te’eki ai ke fakaava. ‘Oku fakalea kia Lord Fakafanua, ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Fale Alea ‘o Tonga, Nuku’alofa pea na’e lekooti’i ‘e he Kalaké na’e fakahū mai ‘i he ‘aho 20 ‘o Tīsema 2024 ‘i he 3:48 efiāfi.

(Na’e fakaava ‘e he ‘Eiki Seá ‘a e silá.)

Tohi Fika 1 Fokotu’u ‘o e Fakafofonga Fale Alea kuo filí ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí

‘Eiki Sea: Sīpinga ke ngāue’aki ki hono fokotu’u ‘o ha Fakafofonga Fale Alea kuo filí ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí.

‘Aho 18 ‘o Tīsema 2024

Lord Fakafanua,
Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,

NUKU’ALOFA.

Lord Fakafanua,

Fokotu’u ‘o e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘i he tohi ni, ‘o fakatatau ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá ‘a e fokotu’u ‘o ‘Aisake Valu ‘Eke ko e kanititeiti ki he Palēmia fili ‘o e Pule’anga Tongá.

‘Oku ou ‘amanaki ‘e tali lelei he Feitu’u na ‘a e fokotu’ú ni.

Faka’apa’apa atu,

‘Uhilamoelangi Fasi (Hingoa e fakamo’oni ‘o e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘oku ne fakahoko ‘a e fokotu’ú)

Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi (Hingoa ‘o e fakamo’oni ‘a e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘oku ne poupou ‘uluaki ki he fokotu’ú.)

Mo’ale Finau (Hingoa e fakamo’oni ‘o e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘oku ne poupou hono ua ki he fokotu’ú.)

‘Aisake Valu ‘Eke (Fakamo’oni ‘a e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘oku fokotu’u ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí.)

‘A ia ko e ‘uluaki fokotu’ú ‘oku fakapapau’i mai ‘e he Kalaké ‘oku kakato pē ‘ene ngaahi naunaú ke hoko atu.

Ko e sila hono uá ‘oku te’eki ai ke fakaava’i, ‘a ia ‘oku fakalea kia Lord Fakafanua, Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, ‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, Nuku’alofa. Pea na’e fakamo’oni he Kalaké na’e fakahū mai he ‘aho 23 ‘o Tīsema 2024 ‘i he 12.00 ho’atā.

(Pea ne fakaava ‘e he ‘Eiki Seá ‘a e sila hono uá.)

Tohi Fika 2: Fokotu’u ‘o e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí

‘Aho 23 ‘o Tīsema 2024

Lord Fakafanua,
Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
‘Ofisi ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

Lord Fakafanua,

Fokotu’u ‘o e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ‘i he tohi ni, ‘o fakatatau ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tongá ‘a e fokotu’u ‘o Hon. Dr. Viliami Uasikē Lātū, Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakai ma’a Vava’u 16 ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí ‘o e Pule’anga Tongá.

‘Oku ou ‘amanaki ‘e tali lelei ‘e he Feitu’u na ‘a e fokotu’u ni.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Dr. Mo’ale ‘Otunuku (Fakafofonga Fale Alea ‘a e Kakai ma’a Vava’u 14, Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘oku ne fakahoko ‘a e fokotu’ú.) ...

<001>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: ...

Hon. Sevenitini Toumoua (Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakaí ma’a Tongatapu 9, Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘oku ne poupou ‘uluaki ki he fokotu’ú.)

Hon. Vātau Mefi Hui (Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakaí ma’a Niua 17, Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘oku ne poupou hono ua ki he fokotu’ú.)

Fakamo’oni ‘a e Fakafofonga Fale Alea kuo fili ‘oku fokotu’u ki he kanititeiti ki he Palēmia Filí.

‘A ia ‘oku fakahā mai ‘e he Kalaké ‘oku ‘atā pē mo e fokotu’u ko ení, ne ma’u e naunau ke hoko atu.

Hangē pē ko ia na’u fakahā atu ‘i he’eku ‘uluaki fakamalanga Hou’eiki, tau hoko atu leva ki he fakamalanga ‘a e ongo kanititeití te na mu’omu’a. ‘A ia tau kamata mei a Tongatapu 5 ko ho’o miniti ‘e 15 ‘oku kamata he taimi ni.

Fakamalanga Tongatapu 5 – Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Filí

‘Aisake Valu Eke: Fakatapu ki he ‘Otua Mafimafi ‘oku ne ‘afio ‘i hotau lotolotonga he pongipongi ni, pehē ‘eku fakatapu ki he Tama Tu’í, Tupou VI ko e Tu’i ‘o e ‘otu Tonga. Tapu ki he Ta’ahine Kuini, Kuini Nanasipau’u pehē ki he Tama Pilinisi Kalauní, Pilinisi Tupouto’a ‘Ulukalala mo e Fale ‘o Ha’a Mohefo. Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki ‘o e fonuá, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó mo e Hou’eiki Kapinetí, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió pea pehē ‘eku fakatapu ki he kaungā Fakafofonga ‘oku mau ‘i heni ‘i he ‘aho ni. Pea ‘oku ou kole Sea ke u hūfanga atu ‘i he fakatapu kuo aofaki ‘e he Feitu’u na kae ‘atā ki he motu’á ni ke fakahoko ‘a e fatongia ‘o e ‘aho ni.

Sea ‘oku tau fakafeta’i lahi pē ki he ‘Otua koe’uhí ko ‘ene fakahoko ‘a e ‘aho ni pea ‘oku kei vilingia pē ‘a e palasi, ‘a e fuká ‘i Palasi pea ‘oku kei Tonga pē ‘a Tonga. Koe’uhí ko e fuka

pea mo e moto 'oku tu'u, fakataumu'a ki ai e ngāue 'a e Fale ko eni ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a pea 'oku tau pātapata mo fiefia ai 'i he 'aho ni.

Sea tu'u pē 'a e motu'á ni ko u fie talamonū pē ki hoku kaungā kanititeiti Fakafofonga 'i he 'aho ni ka 'oku ma tu'u pē heni 'o 'ilo ko e fatongia mamafa eni. Pea 'oku mahino pē 'a e mafatukituki 'o e fatongiá ka 'oku fakalotolahi pē 'a e ongo mai 'a e le'o ko eni, ke 'iate kimoutolu ma'u ai pē 'o a'u ki he ngata'anga 'o māmani. Pea ko e fakalotolahi ia pea mo e me'a 'oku fai e tu'u he pongipongi ni koe'uhí ko e fatongia 'o e 'aho ni.

Sea 'i he 'aho ni ko e fili 'o e takí pea ko e me'a mahu'inga ia. Ke mea'i pē Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Fale Aleá ko e takí 'oku fakatefito ia ai hono mahu'ingá 'a e tō pea mo e hōloa 'o ha fonua. He koe'uhí ko e mafai ko ē 'oku ma'u 'e he takí ko e mafai ko iá 'oku lahi, kuo pau ke fai fakapotopoto koe'uhí ko e kakai pea 'oku mahu'inga ia he 'aho ni.

Ko e hā e taki te tau fili he 'aho ní ka 'oku tau ma'u pē 'a e sipinga 'o e takí ko hotau Fakamo'uí ko Sīsū Kalaisi. Ko au pē ko e Tauhi Lelei ko e takí ia, ko au pē ko e Tauhi Lelei pea ko 'eku tauhi, pea ko 'eku mo'uí 'oku luva ia koe'uhí ko 'eku fanga sipí. Na'e 'ikai te u ha'u au koe'uhí ke u sevāniti ha taha kiate au, ka ke hoko pē au ko e sevāniti ma'a māmani kātoa. Sea koe'uhí pē ko e kakai ko e fotunga taki ia 'oku hā mai kiate kitautolu ke tau muimui ai he 'aho ni.

Ka 'oku tau 'i he laumālie ko iá Sea 'oku vanavanaiki mai 'a e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afió, 'Uluaki Fā 'i he huufi ko ē e Konisitūtone. Pea 'oku 'asi he kupu 17 'o e Konisitūtone 'o e fonuá ni ke fai 'e he Pule'angá 'ene pulé ta'efilifilimānako. Pea fai 'e he Tu'í 'Ene pulé koe'uhí ko hono kakai kotoa pē 'e 'ikai fai ko e me'a ke koloa'ia pea lelei'ia ha tokotaha pe ha fāmilí 'e taha. Pe ha fa'ahinga 'e taha ta'efilifilimānako ka koe'uhí ke lelei mo monū'ia 'a e kakai kotoa pē 'o hono Pule'angá.

Sea ko e takí ia pea mo e ngata, ngafa fatongia ia 'oku tu'u mai pea mei Taumu'a ke fai ai e fatongia ko eni. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e ongo'i koe'uhí 'a e fatongia mo e mafatukituki 'o e fatongia ko eni Sea. Ka 'i he 'aho ni ko e takí ē pea mo e taumu'á mo e fatongiá - ko e kakai, tu'u pē takí koe'uhí ko e kakai ...

<001>

Taimi: 1050-1055

'Aisake Valu Eke: ... 'o hangē ko 'etau akonaki kuo fai 'e he Konisitūtone ma'a tautolu. Na'e fai mei he kuohilí pea kuo tu'u holoaki 'o a'u ki he 'aho ni. Pea ko e pule ko ia Sea, 'oku lave'i pē 'e he motu'a ni, kuo pau ke fai ia 'e he 'ātakai 'o e tuku fonua na'e fai ki langí. Pule ko ia 'i he malumalu 'o e pule pea mo e tukufonua na'e fai 'e he 'Uluaki Fā ki Tonga, Pouono, 'Otuá mo Tonga ko hoku Tofi'a. Na'e 'ikai ko ha me'a ia hūfanga he fakatapú ko ha me'a pehē na'e fanongo talanoa pē, ka 'oku tau lau pē he hisitōlia, ko e me'a na'a ne a'usia. Pea ko e me'a, 'o ne a'usia ko iá 'o hoko mai 'a e lotú, pea ne pehē tā ko eni, ko e me'a pē ia 'e malu ai 'a e monū'ia 'a e fonua ko eni, ko 'etau toe fakafoki pē ki he 'Otua. Ko e 'Otua pē 'oku ha'ana 'a e mafí, koloá, silivá, koulá - me'a kotoa, pea ko 'ene founzá pea mo e 'alungá 'o ha fonua, fonua 'oku monū'ia kuo pau ke nau muimui 'i he me'a ko ia Sea.

Pea ko e me'a ia 'oku tau kei tu'u 'oku mahu'inga ai 'i he fonua ni 'a e taki lelei 'i he malumalu 'o e sila 'a e fonuá, pea pehē ki he fuka 'oku vilingia 'i he 'aho ni. Ko e kolosí pea mo e ta'ata'á pea mo hotau faka-monū'ia'anga mo e melino'anga 'o e fonua ni Sea.

Pea 'oku pehē 'a e anga 'o e vakai ki he fonua ko eni pea mo e fatongia ko ia, 'oku fai 'a e pole ko ia 'i he mahino ko e hā 'o e 'uhinga 'o e taki pea mo e taumu'a 'o e taki. Pea 'ikai ngata ai 'a e fakamalumu 'oku fai, koe'uhi kuo fai, kuo pau ke fai 'i he 'a'apa, fai 'i he fuakava kuo fai ki he 'Ene 'Afio, ke tauhi mā'oni'oni 'a e fatongia ko ia Sea, kae 'ikai 'uhinga pē ko hono kakai, tauhi 'a e Konisitūtone. Pea 'oku 'ikai ko ha me'a ke tau lea 'aki pē, hūfanga 'i he fakatapu 'Eiki Sea, pea mo hotau Fale ni, 'ilo pē ki ai 'a e tukufonua, pea 'osi pea tuku ia ki he tafa'aki, ka tau fai pē 'etautolu 'a e ngaahi me'a kehe. Ko e mafatukituki 'o e fatongia 'o e 'aho ni, pau ke tau 'ilo pea tau fai ki ai.

'Oku ou tui ko e pole ia he 'aho ni kiate kitautolu, 'i he taki 'o e 'aho ni, ko e taki lelei ē pea mo e fakamalumu mo e me'a te ne tofa, 'alunga mo e founa ke monū'ia ai 'a e fonua ko eni Sea.

Ko ia 'oku pehē 'a e 'aho ni ko 'etau fili, 'i he 'aho ni 'a e Pule'anga fo'ou, 'oku ou tui 'oku tau tu'u 'i he mangafā ko eni. Ko e fehu'i, toe pē 'a e ta'u 'e taha, me'a ní ko e fili ko eni, na'a 'oku lahi ange 'a e palopalema 'e ala hoko, pē ko ha faingamālie eni ke tau toe vakavakai ki he fakafōtunga 'oku tau fai, 'i he fatongia ko eni kuo tuku mai 'i he Konisitūtone ki he Pule 'Uluaki, ko e Pule'anga, ko e fakahoko fatongia, 'i he'ene ngāue pea mo e fatongia 'o e Fale Alea ni, ko e Pule hono 2.

Mo'oni Sea ko e liliu kotoa pē ia, pau ke 'i ai 'a e ongo tafa'aki 'e ua, ngaahi me'a 'e lava 'o hoko, 'oku ou tui 'oku tailiili 'a e fonua 'i he me'a ko ia. Nau fehu'i mai, me'a ní ko e fehu'i ko eni ko e liliu ko eni, 'e toe malu ange ai 'a e fonua? Te mou fakapapau'i 'e 'ikai 'i ai ha me'a te ne uesia ai? Ko e tali 'a e motu'á ni, 'io 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a 'e ala tokoni, ngaahi me'a te tau tokanga ki ai ka 'oku 'i ai pea mo hono monū'ia pea mo hono lelei lahi 'e fai, 'oku 'i ai mo hono lelei lahi 'e hoko Sea. Pea 'oku ou tui ko e faingamālie ia pea mo e lelei 'o ha liliu koe'uhí ko e tokoni mai 'a kinautolu 'oku nau hoko mai ki he fatongia, tau lava 'o fai ha ngaahi fakalelei, koe'uhí pē ko e fakahoko fatongia. Koe'uhí ko e monū'ia pea mo e lelei 'a e kakai 'a 'Ene 'Afio mo e Hou'eiki pea mo e kakai kotoa 'o e fonua, ko e taumu'á ia Sea 'i he 'aho ni.

Vakai ki he 'ātakai 'o māmani 'i he taimi ni, 'ikai toe kehe ia mo e 1875 'o e Konisitūtone, 'o e 'aho na'e ha'u 'a e ngaahi fonua lalahí, kumi monū'ia mo kumi koloa e fanga ki'i fonua iiki. Ko e fehu'i 'o e 'aho ko ia, ko hai te tau unga mo hao ki ai? 'Ikai toe kehe ia mo e 'aho ni, 'ātakai 'o e 'aho ni, 'osi 'a e tau lahi hono 2, mo 'i ai 'a e ngaahi faka'amu 'a māmani ke tau fokotu'u, ngaahi kautaha 'o e fonua, ngaahi fonua fakatahataha, ko e 'aho ni, kamata ke toe maveuveu. Kae fakafeta'i na'e langi mama'o 'oku tatau ai pē 'aneafi, 'aho ni mo e kaha'u 'a e Tonga 'oku tuku ki ai, 'oku tuku ki he 'Otuá 'a e fonua ko eni pea 'oku tau laukau ai pea ko ia 'a e taumu'a mo e monū'ia 'a e fonua ni Sea.

Ko ia 'oku ou tui ko e faingamālie eni, 'oku 'i ai 'a e ngaahi lelei lahi, pea 'oku ou tui ko e lelei pē ia 'e hoko, ka 'i ai ha taimi 'e liliu mai mo e mātu'a ko eni, 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e liliu lahi 'e toe 'i ai mo e lelei ange. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia taukave'i ia, neongo pē 'oku 'i ai 'a e hoha'a, ka 'oku ou tui 'e lahi mo e ngaahi faingamālie ke tau toe vakai ki he'etau founa ...

<002>

Taimi: 1055-1100

‘Aisake Valu Eke: ... ngāue pea mo ‘etau fakahoko ngāue ki he fonua ni, koe’uhí pē ko ‘etau tukupā, pea mo ‘etau fuakava ki he ‘Ene ‘Afió.

Sea ‘oku ou tui ko e pole ia ‘o e ‘aho ni, ko e taha ia ‘o e pole ‘oku mahu’inga, ko ‘etau tauhi vaha’angatae. Ko e uki ia ‘oku fai ‘e he punaké, tau tauhi hotau vaha’angatae ki he ‘Otua, tau vaha’angatae ki he ‘Ene ‘Afió, Konisitūtone mo ‘etau fakapapau ‘oku fai, pea mo e tauhi vaha’angatae ‘a e Pule’anga ki he Fale Alea, he koe’uhí ko e kakai ia. Pea pehē kia kinautolu kotoa pē ia ‘oku nau tokoni mai ki he fonua ni, a’u pē ki hotau kāinga muli, nau ngāue mālohi ‘o laku mai ‘a e silini koe’uhí ke fiefia ai pea mo fakalalakaka ai hotau fonua ni ‘i he ‘ahó ni Sea.

Pea ‘i he ‘ene pehē ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku mau vakai atu ki ai, koe’uhí pē ‘oku tau nofo mai eni ‘i he Fale Alea ni, pea ‘oku tau lava’i, lava pē mei ai ‘o fakafuofua ki he ngaahi me’a ‘oku hoko, te tau tokoni ai. Mālō ‘a e ngaahi ngāue kuo fai ‘e he ‘Eiki Palēmia mālōlō mo e Pule’anga ‘oku tau tokanga pē ki ai, ngaahi ngāue lelei, tau tanumaki ke toe lelei ange, pea ka ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku tūkungatāmaki, ‘oku mahu’inga ‘e tuku ‘ai ke tau ngāue ki ai ke tūkungamālie Sea.

Ko e ngaahi me’a ia ‘oku fai ai ‘a e sio ki ai ko e tauhi vaha’angatae pea ‘ikai ngata ai ko e anga ia ‘o e founa pule’i ‘o e pa’anga pea mo hotau fatongia ki he fonua ko eni Sea. Lahi pē ngaahi me’a na’a mau makatu’unga ai na’a mau ‘omai ‘i he ngaahi tohi ko ē felāve’i pea mo e *VONC* ‘a e ngaahi me’a lalahi ke fai ‘a e tokanga ki ai. Ka ‘oku ma’u pē ‘e he motu’a ni ‘a e ngaahi fakamatala, uike si’i mei heni, ‘a e ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i he Pule’angá, kuo ne ‘omai ai ‘a e fakakaukau ko eni, ‘oku ou tui ‘e mahu’inga ‘o e liliu ko eni.

‘Oku ‘i ai ‘a e me’a Lipooti ‘a e ‘Atita, potungāue ‘e taha, a’u ‘a e mahu’inga ‘o e \$9.7 miliona, ngaahi *contract* ia ‘oku ‘ai, te’eki ai fou ia, ‘i he Lao ko ē ‘a e Pule’anga ki he Ngaahi *Procurement* ‘o e ngaahi ngāue *contract* pea ‘ikai ngata ai ‘ikai ke fakamo’oni. Ko e tu’u ko ia ‘a e me’a ko ia, pea ‘oku te nofo leva koe’uhi, ko e hoko ko ē ha palopalema pehē ki ha potungāue ‘e taha, ‘oku fekaukau’aki ia, ngali loloto ia, ‘oku ‘i ai ‘a kinautolu ‘oku nau tokanga’i ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga, ngaahi fonua ko ē. Ko e fakatātā ia Sea, ‘oku vakai ki ai ‘oku ‘i ai ‘ene tokoni te tau fetokoni’aki ‘i he ngaahi palopalema ko eni Sea.

Ka ‘oku ne ‘ohake ‘a e me’a ko eni Sea, ngaahi palopalema kotoa pē ‘oku hoko, ‘i he fonua ni pe ngāue’anga ‘i heni pē muli, kuo pau pē ke ‘i ai ‘a e tokotaha ia ‘oku ne ‘ilo ‘a e me’a ‘oku hokó. Ka ‘oku ke mea’i ‘Eiki Sea, ko e fonua ni ‘oku ou tui ‘oku fai ‘a e ngaahi ngāue ia ‘oku manavasi’i pē kau ngāue ke nau lea na’a tuli nautolu mei he ngāue. ‘Oku ‘ikai ke nau loto lahi ke nau lea mai. Ka ‘oku ke mea’i Sea ko e me’a ia ‘e tokoni ki he kau taki, ke fakapapau’i mo fakamahino te mou fai pē ‘a e founa, ‘e sai kātoa ki he Feitu’u na mo kitautolu mātu’a ko eni, ke mahino ‘oku tau fai ‘a e ngāue kotoa pē ‘o fakatatau mo e lao mo e lelei ‘a e kakai. Pea ‘ikai ngata ai, kupu 17 ‘o e Konisitūtone, ‘ikai ke tau filifilimānako, koe’uhí kae lava ‘a e monū’ia mo e lelei ki he kakai kotoa pē. Fakatātā ko ia, kau ki ai pea mo e me’ale, me’angāue ‘a e Pule’anga fakatau mei tu’a, kautaha mei tu’a, pea tukutuku ai pē ‘i tu’a.

‘Oku ou tui ko e taha ia ‘o e me’a ‘e fai ‘a e tokanga ki ai ‘a e Pule’anga ko eni kapau ‘e ma’u ha faingamālie. Fokotu’u mai e lao, koe’uhi ko e *whistleblower*, ‘omai ‘a e mafai ko ia ki he kakai, kau ngāue ‘a e Pule’anga, ka mou lave’i pē ‘oku ‘i ai ha motu’a Minisitā pē ko e Palēmia, ‘oku ne fai hala, lea, mou lea mai, koe’uhi ke fakahaofi ‘a e fonua kei taimi. He koe’uhi ko e mafai Sea, ko e fu’u me’a lahi, pea ko e taimi ‘e ni’ihi ‘oku puputu’u, koe’uhi ‘oku tau kei nofo

pē 'i māmani lahi 'a e ngaahi fili. Ka ko e ngaahi tokoni eni 'e ala fai pea 'oku ou tui ko e taha ia he me'a 'e fai he Pule'anga ko eni ke fakangofua ke lea mai 'a e kau ngāue, pea fai 'a e ngaahi ngāue fakalelei kei taimi, kae 'oua 'e toki 'osi 'a e ta'u 'e 3 ia pea toki ō atu ia kuo maumau lahi. Pea 'oku ou tui ko e me'angāue ia 'oku ou tui 'oku tonu ke tau hoko 'o fai, koe'uhí pē ko e lelei fakalukufua, 'a kitautolu fakalukufua Sea.

Sea 'oku ke mea'i ko e ngaahi me'a ia 'oku mau fai ki ai 'a e vakaí, ngaahi makatu'unga na'e 'ohake koe'uhí ko e kautaha vakapuná, 'ikai ngata ai ke fai 'a e fakalelei ki ai mo e ngaahi vā 'o e Pangikē Pule mo e ngaahi pangikē kehe. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a 'i he va'a, felāve'i pea mo e tau'i 'o e faito'o konatapu, pehē ki he ngaahi polokalama langa fale.

Sea 'oku ou tui ko e fonua ni ia, 'oku tau laumālie taha pē, pea ko e laumālie pē 'e taha 'o e fatongia ko eni, 'ikai ko e, 'ikai ke lava 'e ha taha ia 'o tu'u tokotaha. Pea ko 'etau ō mai pē 'o e kakai 'o e fonua ni 'o tau tu'u fakataha mo 'etau kole tokoni ki he 'Eiki, tokoni mai. ...

<002>

Taimi: 1100-1105

'Aisake Valu Eke: ... Tau fai pē 'a e ngāue koe'uhí ko e lelei pea mo e tu'umālie 'a e fonua ko eni Sea. 'Oku ou tui te tau lava, ngaahi me'a 'oku fai ai 'a e tō kehekehe he 'aho ni, hoko ai 'a e ngaahi palopalema, 'oku ou tui te tau lava 'o ō mai 'o tu'u koe'uhí pē ko Tonga, he na'e 'ikai ke ui ko e tangata 'a e kakai 'o e fonua.

Sea lahi 'a e kakai ia 'oku nau mohu talēniti mo sai ange 'ia mautolu ko eni 'a e mātu'a Fakafongia 'o e Kakaí, ka ko e hā 'a e me'a 'oku ui ai kimautolu, pea 'oku lalave homau loto. Pea 'oku ou tui ko e faingamālie eni ke fai ai ha ngāue, pea 'oku ou tui ko e me'a ē 'e fai e sio ki ai, ki he ngaahi me'a ko eni te mau lava pē. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia ke tafi ke ma'a, hotau Falé ke tafi. Pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia ke tau lava 'o sio toe fakalelei'iange pea 'ikai ngata ai koe'uhí pē ko e lelei 'o e fonua ni. Tau tatau kotoa pē he sea ni, 'i he Fale Alea ni ki he me'a ko ia.

'I he taimi tatau Sea 'oku ke mea'i ko e koloa 'oku tau ma'u, pa'anga 'oku fakangatangata pē. Fakafeta'i ko e pa'anga 'a e Pule'anga 'oku tākaki mai he ivi tākaki 'a e fonuá, pea ko e uki ia he kupu Konisitūtone kupu 18, Ko e fatongia 'o e Pule'anga, ke ne tokanga'i 'a e mo'ui, tau'atāina mo e koloa 'a e kakaí, fiema'ú ia.

Pea 'oku ou tui ko e fatongia ia 'oku 'omai.

'Eiki Sea: Fakafongia 'oku 'osi ho'o miniti 'e 15, 'e faka'atā atu ho'o taimi.

'Aisake Valu Eke: Mālō. Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Miniti 'e 5.

'Aisake Valu Eke: Ko ia Sea mālō. 'A ia 'i he 'ene pehē Sea, 'oku pau ke 'omai hotau ivi pē 'o lave'i ke fai 'a e ngaahi ngāue 'i he taimi vave taha Sea. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'e fai ai 'a e sio ki ai 'oka ma'u ha faingamālie 'o fakahoko fatongia 'a e mātu'a ko 'eni.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngāue mahu’inga ke fai ia, he ‘oku mahu’inga ke fai ha ngāue, liliu ‘a e tu’unga lolotonga, *to change the situations*. Taha ai Sea, hala-fakakavakava, ke mea’i pē lele mai ‘a e mātu’a mei hē, ko e fihi pē hala mei Veitongo ‘o a’u mai. Ko e hā ‘a e me’a ‘e fai? ‘Oku ou tui ko e Pule’anga ko eni ka mau fai ha faingamālie, toloi kātoa ‘a e ngaahi *projects* ‘oku lava ‘o fakapa’anga mai fakataha pea mo e hala-fakakavakava ko eni. ‘Omai ‘a e silini ko ia lava ‘a e langa ‘a e hala-fakakavakava, pea feinga ke lava pē he vave tahá. Ki’i holomui kimui ‘a e ngaahi me’a ko ē kae ‘ai ē, he ‘oku ne liliu leva ai ‘a e fe’alu’aki, hoko ai ha fakatamaki fakanatula. ‘Oku lava ia, pea tui ko e taha ia e ngaahi me’a lalahi, ‘e fai ha sio ki ai.

Toutai ‘oku tau lave’i fiema’u ke ‘i ai ha vaka lahi, ke lahi ‘a e ngaahi vaka, ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘e fetokoni’aki ai ‘a e Pule’anga mo e ngaahi hoa ngāue, koe’uhi kae lava ‘o ma’ama’a ‘a e iká koe’uhi ko ho kakaí.

‘Ikai ngata ai, tau sio ki he ngaahi fakalalakaka ‘i he ngaahi kolo, ko e taha ‘o e *projects* kuo ngāue’i ‘oku ‘asi lelei mai, hangē ko eni ko e *bio-gas*, tauhi ko eni ‘o e ngaahi monumanu fanga puaka, hūfanga ‘i he fakatapu.

‘Oku ou tui kapau ‘e lava ‘e ‘ai ‘e he Pule’anga, 30, 40 miliona feinga ke fakakakato kātoa, ka lava ia ko e fu’u liliu lahi ia. ‘E liliu ‘a e patiseti ‘a e ngaahi fāmili, pea ‘ikai ngata ai ‘ikai ke toe ‘alu holo ha fanga puaka, hūfanga he fakatapu, ‘o kai holo ‘a e ngaahi ngoue, ka te tau lava leva ‘o faka-‘ekonomika ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea.

Kau foki mo ‘etau tokanga ki he ‘uhila, ‘aho ni kuo ‘alu ‘o a’u ki he seniti ‘e 99. Ko e tokoni ia ‘oku fai seniti ‘e 10, pau ke tau toe sio ki ai, ke ‘i ai ha’atau fakakaukau ha me’a ke tokoni.

Sea, 2026-2035 kuo pau ke fai ‘a e palani langa fakalalakaka fo’ou. Pea ‘oku ou tui ko e faingamālie eni, ke uki ‘a e fonua ke tau ō mai ‘o tālanga’i ko e hā ‘a e tu’u lolotonga mo e me’a ke tau fononga ki ai pea ko e faingamālie ia Sea.

Sea ko e ‘aho ni, hoko ‘a e ngāue ko eni ko e ‘aho ‘o e Kilisimasi, ko e hā ‘a e pōpōaki ‘o e Kilisimasi? Ko e Kilisimasi, ko e hoko mai ‘a e ‘Eiki ko e Misaia, fakahaofi ‘a māmani ‘a e tangatá mei māmani, kuo fu’u tō ‘a e tangata ia ‘o fanga faka-māmani, ko e palopalema ē kuo hoko anga faka-māmani.

Ka ko e me’a ia ko ē ‘oku fai mai ko ē ‘e Sione Papitaiso ko ‘ene talamai ‘a e, ko e me’a ke hokó mou fakatomala, tanu ‘a e luoluo. ‘A ia ko hono ‘uhingá, tanu ‘a e halapule’angá, tanu mo kitautolu ‘a e ngaahi luo, tanu. Ua, ‘ai ‘a e me’a ‘oku pikopiko ke hangatonu, ‘uhinga ‘a e ngaahi *contract* mo e ngaahi faingamālie - ke ‘ai ke lele hangatonu. Pea ‘ikai ngata ai ngaahi tafungofungá tanu hifo. Fu’u lahi ‘a e puna me’alele mo puna vakapuna, ngaahi me’a, ō mai ‘o feinga, feinga ke tau ngāue fakataha pea mo e kakai, ‘omai ‘a e me’a ko ia ke tau ‘alu, pea te tau nofo leva ‘i he tu’unga ka tau langa ‘a e fonua.

Sea ‘ikai toe ‘i ai ha me’a ‘oku ou tui ko e fatongia ē, monū’ia pē ‘a e Tonga ko ‘ene kei fakahoko ‘oku tau falala ki he ‘Otua. Ko e tu’unga mātu’a, kuo pau ke tau fai ‘o ‘ikai ngata pē ‘i he lau pē, ka kuo pau ke tau luva ‘etau mo’ui ‘o hangē ko ‘etau tukupā pea mo e tukupā fuakava ki he Konisitūtone ki he Tama Tu’i, koe’uhi ke fai hotau tūkingata mo faimā’oni’oni ‘a e fatongia, koe’uhi pē pea fakatatau ki he Konisitūtone, ko e lelei ‘a e fonua ko eni Sea.

Fakamālō atu ‘i he faingamālie ‘oku tuku mai, leveleva ‘a e fakahoha’a, tatau atu. Mālō.

‘Eiki Sea: Faingamālie ko eni te u tuku ‘a e miniti ‘e 15 ki he Fakafofonga ‘o Vava’u 16.

Fakamalanga Vava’u 16 – Fakafofonga Fale Alea kuo fili ko e kanititeiti ki he Palēmia Fili

Viliami Uasikē Lātū: Fakatapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua ko e Tu’i ‘o e ‘Univeesi ...

<002>

Taimi: 1105-1110

Viliami Uasikē Lātū: ... Tapu ki he Hau Toka ‘o e Fonua, ‘Ene ‘Afio Tama ko Tupou VI. Tapu mo e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u Tuku’aho, fakatapu ki he Tama Pilinisi Kalauni Tupouto’a ‘Ulukalala pea mo e Fale ‘o Ha’a Moheofo, tapu ki he Tama Pilinisi Tu’ipelehaké mo e Hou’eiki ‘o e Fonua. Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o mo e Hou’eiki Mēmipa Le’ole’o ‘o e Kapineta. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Tapu ki he Tau’i Fakamaau Lahi mo e Pule 3 ‘o e fonua, tapu ki he kau Taki Lotu kae pehē ki he Ha’a Faka’olunga ‘o Tonga. Tapu ki he kau Fakafofonga ‘o e ngaahi Pule’anga Mulí, fakatapu ki he ngaahi hoa ‘ofeina mo e ngaahi fāmili ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘oku tau kau fakataha ‘i he ‘aho ni. Tapu ki he sola mo e vūlangi pea ke a’u atu ‘a e fakatapu ni ki hotau kāinga ‘oku me’a mai ‘i he ngaluope ‘o a’u ki si’otau kainga Tonga ‘oku fakapaea ‘i he ‘otu mulí.

‘Oatu ‘a e faka’apa’apa makehe ma’a hoku kaungā kanititeiti mo e kaungā poletaki ki he fatongia mamafa ko ha Palēmia Fili ma’a Tonga. Pea ‘oku ou kole ke u hūfanga ‘i he ngaahi fakatapu kakato kuo toutou aofaki ‘i he Fale ‘Eiki ni, ka ko e Pule 2, ‘o e Fale Fa’u Lao ‘o e fonua, kae ‘atā mo e motu’a ni ke fakamonū ‘a e koloa ni. Tau fakafeta’i ki he ‘Otuá ‘i he tofa hotau hala pea neongo ko e fononga ‘oku felemofafo hono ngaahi faingata’a, ka ‘oku mo’oni ‘a e lau ‘a e himi manako ‘a e fāmili ta’e’iloa ‘o e motu’a ni, **‘oku ‘ikai te u falala ki ha ivi ha tangata, he ‘oku ‘ia ‘Atonai hoku ngaahi matavai.**

Ko e ‘aho ‘o e tefua ‘a vakalautala ‘oku me’a mai ‘a e Hou’eiki pea ongona ‘e he Tonga kotoa ‘a e teu fakahekeheka ‘a e vaka faka-politikale ‘o e fonua ke fili ha ‘eikivaka ke ne kapiteni ‘i he’etau folau, he ‘oku tau fakafeta’i ko e ‘aho ni ‘oku kei Tonga pē ‘a Tonga, kei vilingia ‘a e fuka, kei lanu mata ‘a e tu’aniu ‘i Pangai, pea ‘oku ta’alo mai ‘a e moto ‘o ‘eta sila, **Ko e ‘Otua mo Tonga ko hoku Tofi’a.**

Mālō Sihova ‘a e ‘omi ha fonua fe’unga mo e kakai, ke ma’u ngofua ‘a e me’a kotoa, ke inu pē mo kai, ko e kelekele mahu ē pea ka hala ia ko hai ‘e lau ‘emau koloa ‘e ma’u mei tahi na.

Ko e ‘aho ni ko e ‘aho faka-hisitōlia ‘Eiki Sea, pea ko e ‘aho ‘o e poletaki fatongia, pea ‘oku ‘ikai malava ke fakasi’isi’i, he ‘oku ongo ki he loto ‘i lotó, pea mo e ‘atamai fifili ‘o e tangata ‘o kau ai ‘a e motu’a ni. He ko e fonua ni na’e tuku ‘e he ‘Uluaki VI ke malu’i mei Langi, pea ‘oku kei tu’u ‘a Pouono, ko e fatu’anga ia ‘o ‘etau nofo, kei ‘uli mo ngaholo ‘a e Pule ‘a Ha’a Moheofo, pea kei toka mo e kafa ‘a e ongo ‘olive - ‘a e Pule’angá mo e Siasi kae mālohi ha fonua.

‘Eiki Sea, Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ‘oku ou tu’u he ‘aho ni homou ha’oha’onga ni ko e Fakafofonga ki he Fale Alea ‘o e Kakai ‘o e Fonua. ‘Oku ou kei lau koloa

mo lau tāpuaki, he falala ‘a ‘Ene ‘Afio ke u fakahoko fatongia ko hono to’ukupu ngāue ‘i he fonua ni, ‘o ‘ikai ‘i he ‘aho ni ka na’a ku kau atu ki he taha ‘o e ngaahi Pule’anga ‘o e kuohilí. Pea ‘oku ‘ikai ngalo ai ‘a e ‘uluaki matapā na’a ku hū mai ai ki he Fale ‘Eiki ni, ko e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e Vāhenga Fili ‘o Vava’u 16, pea ‘oku ou polepole pea mo laukau’aki.

‘Ikai ke u ‘amanaki ‘e ‘i ai ha ‘aho pehē ni, ke u tu’u hake ‘a e ki’i motu’a ta’e’iloa pea mo masiva, he ki’i kolo ‘i Vava’u Lahi ko Leimātu’a, ke u kau ‘i he poletaki fatongia mamafa ‘o e fonua. Na’a ku tupu ‘i he fāmili fuafatongia mo taliangi, pea ko e ‘aho ni ‘Eiki Sea ‘oku ou kei fakata’ane pē ai. Fāmili mo masiva pea mo ta’e’iloa ka ko e huli ‘o e tauhi fonua, pea he ‘ikai ke u lave ki he lotu he ko e me’a ia ‘oku mā’oni’oni, ka na’a ku fanongo ki he ui ‘a e fonuá, ui ‘a e kakaí, ko e ui mei Pouono. Pea na’a ku tali ko ē mei Hila-ki-Tapana, ‘Utula’aina, ‘Otulea, mo e Funga Matoto, ko au ‘eni ...

<002>

Taimi: 1110-1115

Viliami Uasikē Lātū: ... fekau au. Ko e ‘aho ni ‘oku ou tu’u ke tali ko au, ke u hoko ko e sevāniti ‘a ‘Ene ‘Afió, sevāniti ‘a e fonua mo e kakaí, ‘i he lakanga fo’ou ma’a e kaha’u ‘oka hokosia mai ‘i ha loto ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Hangē ko e ongoongolelei ‘o Sīsū Kalaisi hono tohi ‘e Mātiu, pea ko e fānau Tama ‘a e tangata foki, na’e ‘ikai te ne ha’u ke ma’u sevāniti pē ‘e ia, pea ke tuku ‘ene mo’ui ke huhu’i ‘aki ha tokolahi he’ene fetongi kitautolu.

Ko e pole ia ‘o e ‘aho ni, ke mate ma’a Tonga ‘Eiki Sea, ko au ‘eni fekau au. Fai ‘a e vavaku ‘i he mala’e ‘o e politikalé, a’u ki he tumutumu, pea fai mo e fekumi ‘i he mala’e ‘o e Lao, pea ‘oku ou tui fakapapau ‘Eiki Sea, Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, ‘oku fe’unga ‘a e ki’i naunau ko eni ki he fatongia pehē ni. Ko e misi eni kiate au he’eku tupu hake ko ha ki’i tamasi’i he Funga Saione, ke ‘i ai ha ‘aho ‘oku ou hoko ai ko ha sevāniti ki he fonua, ‘o a’u ki he taupotu taha ‘oka ala malava.

Ko au eni Fale Alea ‘o Tonga, fekau au, fua fatongia pē he siasi, ngāue ki he ngaahi sekitoa tautaha, ma’u faingamālie ‘o ngāue mo e kakai ‘i he levolo kehekehe tukukehe ange ‘a e Pule’angá pea mo e tapa kehekehe ‘o e mo’ui, pea ‘oku mole ke mama’o ha polepole, kae fēfē he ko e ‘aho ‘o e fakatētē. Pea neongo pē ‘oku fēfē hoto ki’i vaka, ‘Eiki Sea ka ko e papata pē ka na’e lālanga. Neongo ko e tangata ko e me’a vaivai, ka ‘oku tukupā ‘a e mo’ui pea vēkeveke ke lī atu hoku umá ke hapai ‘a e fatongia ni, taliangi ki Ha’a Mohefo, he ko hoku fatongia fakatalutalu. Pea ke u hoko ko e hala-fakakavakava ‘i he mōmeniti mo e taimi faingata’a ni, ‘Eiki Sea, kakai ‘o e fonua, Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, ke fai ha fekau.

‘Oku ou kei ma’u ivi lahi, ma’u ‘a e sino mālohi, ‘i he pole fatongia ni, pea neongo ko e politikalé ko e fekuki ki he mafai, pea ‘oku ‘ikai ko ha ‘api ma’u eni he ‘oku omi pē mo ‘alu. Ka ‘oku fatu ‘a e fa’unga ‘o e fonua pea tumu’aki hono Konisitūtone mo e Lao, pea ke hoko ai ‘a Tonga ko e fonua malu, hangē ko e tala ‘a e punaké, ‘Eiki Sea ‘oku tau haka ‘i he langi kuo tau, he ‘oku tau kei taka ‘i fonua malu.

Ko ‘etau ‘i heni ke fili, fili ha Palēmia, fili ha ‘eikivaka, ‘oku ne lava e faka’uto’uta e lau ‘a e matangí, lava ‘a e fāfā konga tahi, lava ‘a e folau he ‘osení, neongo hono ngaahi faingata’a, pea neongo hono fetongitongi ‘Eiki Sea, Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o e kau ‘eikivaka hotau

vaka ni, ka ‘oku ‘ikai tuku ai ‘a e folau ia ‘a e vaka ‘o e fonua. Kuo ‘osi fatu pea pau, pea ‘oku mānāfuli pē ‘ene folau ‘o fakatatau pea mo e lalaka ‘o e taimi. ‘Oku ‘i ai hono kau kauvaka, pea ‘oku nau nofoma’u ‘i hono fatu ‘a e ngaahi palani ngāue ki he langa fakalalakaká, ‘i he ako, mo’ui, langa faka’ikonōmika, langa ‘a e ngaahi ngāue lalahi, langa ‘i tōkanga mo ngatai, langa ‘i falehanga, pea ko e fatongia ‘o ha ‘eikivaka fo’ou, ke ne fakahoko hono fakatonutonu ‘a e folau.

‘Oku tau kei ‘i he māmani pē ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko hevani, fakatonutonu ‘o fakatatau pea mo e tu’unga fakapotopoto ‘o e Konisitūtone mo e Laó, kae tumu’aki ‘a e ngaahi fakahinohino ‘a e lotu faka-kalisitiane.

Palani langa fakalalakaka ‘a e fonua ‘oku fakata’u 10, pea ko e ngaahi palani fakalalakaka ‘a e ngaahi potungāue ‘oku fakata’u tolu, pea ‘oku fakatoka ia ‘o fakatatau mo e ngaahi tefito’i vīsone ‘a e fonuá ‘Eiki Sea. Mahu’inga ‘a e vīsone pea ‘oku mo’oni ‘a e lau ‘iloa ‘a e Palēmia Mālōlō ‘i ‘Initia ‘a ia na’a ne tataki mai ‘enau tau’atāina mei Pilitānia ko *Nehru*, ko e vīsone ‘ikai fai ha ngāue ko e mohe misi ...

<002>

Taimi: 1115-1120

Viliami Uasikē Lātū: ... pea ko e ngāue na’e ‘ikai ke vīsone’i ko e misi fakailifia. Ko e vīsone ke ngāue’i pea ke tu’u fakataha ‘a e fonua tākanga ‘etau fohé ke langa ha Tonga ‘oku melino, langa ha Tonga ‘e toe malava ke tu’umālie ange, langa ha Tonga ‘oku tu’uloa, langa ha Tonga ‘oku pule ai ‘a Sihova.

Ko Tonga ko e Pule’anga faka-Tu’i faka-Konisitūtone ‘oku tau laukau’aki. Pea ko e fa’unga pule ‘o Tongá ‘oku tolu, Pule’anga (*Executive*), Fale Alea ‘oku tau fakahoko ‘a e fa’u lao mo e Fakamaau’anga ke tau fai hono faka’uhinga ‘a e Laó. Neongo ‘a e mahu’inga ke nau māvahevahe (*separation of powers*) ka ‘oku mahu’inga ‘enau fetaliui’aki. Pea ko e fatongia ia ‘o ha taki lelei ke ne vakai’i e tahí, fakaongo ki he kau kauvaká, fanongo ko e hā ‘enau fiema’u, fakamā’opo’opo mo liliu kei taimi ‘a e ngaahi palani mo e vīsone ‘o e fonua ‘oka tu’unuku mai ha fakatamaki. Ke ne fakapapau’i ‘oku tu’uloa mo ola ‘a e langa fakalalakaka ‘i he tafa’aki fakasōsiale, ‘ikonōmika, politikale pehē ki he tukufakaholó. ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea ‘o Tonga ko au ‘eni fekau au.

Ko Tonga ko e fonua ‘oku langalanga hake fakafalala ‘i he ngaahi tokoni mei muli mo e fengāue’aki mo e ngaahi kautaha fakavaha’apule’angá pehē ki he ngaahi hoa ngāue. Pea ‘oku nau me’a tonu ‘i he ‘aho ni ke fakamo’oni ‘i he ‘aho fakahisitōlia ko eni. ‘Oku mātu’aki mahu’inga ke tauhi ke lelei mo malu hotau vā fakavaha’apule’anga pea ko kitautolu ‘Eiki Sea ‘oku tau mapule’i hotau hala fononga ‘i hono faka’uto’uta ‘a hotau vā pea mo e ngaahi fonua mo tu’apule’anga.

Ko Tonga ‘oku fika ua ‘i māmani he tu’u lavea-ngofua ‘i he ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e feliliuaki ‘a e ‘ea. Pea ko e pole ia ki Tonga ni ‘i he ngaahi ‘aho ni. ‘Oku mātu’aki mahu’inga ke tau fatu ‘etau ngaahi polisī ngāue ‘o fakatatau mo e tu’unga ‘oku ‘i ai hotau ‘ātakai fakapolitikale, ‘ātakai faka’ekonōmika, ‘ātakai fakasōsiale pea he ‘ikai ngalo ai hotau ‘ātakai fakatu’ufakaholo. Ko e taki taukei ha potu tahi ‘oku mahu’inga ma’u pe ke fanongo, sio, fakatonutonu pea tukulolo ‘o fakatatau pea mo e taimi. Ko au eni ‘Eiki Sea, Fale Alea ‘o Tonga fekau au.

Kehe ‘a Tonga mei he toenga ‘a māmani ko hotau tukufakaholó pea mo e fa’unga fakasōsiale hotau fonua pea ‘oku fiema’u ke tauhi mo fakatolonga. Tuku’au mai laui senituli ka ‘oku totonu ke kei hokohoko atu hono lalanga fakataha ki he ngaahi polisī mo e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e fonua. He ko ‘etau faa’i kavei koula ‘oku ne fakamā’opo’opo ‘etau nofo ‘a e faka’apa’apa, ‘a e tauhi vā, ‘a e mamahi’i me’a, ‘a e lototō pea ‘oku hōhoa tatau ia mo e ngaahi akonaki fakakalisitiané. Pea tuha mo taau ki hono tataki ‘o ha fonua, ‘o ha fonua ‘oku tau vīsone ki ai ke malu, ha fonua ‘oku ‘amanaki ki ai hono hakotupu, ha fonua ‘oku ne ‘Otua’aki ‘a Sihova.

Ko e ngāue mahu’inga ia he toenga taimi ko eni neongo ‘oku lahi hono ngaahi pole pea fihitu’u hono ngaahi faingata’a, ko e ui ke tau fengāue’aki fakataha. Ke saupulu hotau vaká pea fakamā’opo’opo ‘a e halafononga pea ke tau hoko atu ‘a e langa fonua ‘i he’etau tō kehekehe. Ke tau fakalotofo’ou, ke tau fakamelino, ke tau faaitaha, ke tau kafataha pea ke tau a’usia ha Tonga, ha Tonga ‘oku monū’ia ha Tonga ‘oku pule ai ‘a Sihova.

Ngaahi fakahoko fatongia ia kuo fai hono fokotu’utu’u ke holoki ‘a e ngaahi ‘ā vahevahe pea fakahoko ‘a e ngaahi fatongia ‘oku taau, finangalo ‘a ‘Ene ‘Afio ko e Hau e fonuá kae tumu’aki ‘a e kakai pea mo e fonua ‘oku tau ‘ofa ai. Pea neongo ko e Fale ni ‘Eiki Sea ...

<003>

Taimi: 1120-1125

Viliami Uasikē Lātū: ... ko e Fale pē ‘e taha pea ‘oku mahu’inga ‘a e ngaāue fakataha ‘a e ongo tēpile he ‘oku fatu’aki ‘a e Fale ni ‘a e tēpile ‘a e Hou’eiki Nōpele pea mo e kau Fakafofonga ‘a e Kakai pea ko ‘etau Konisitūtoné pe ia ‘Eiki Sea pea mo e lao e fonua.

Hou’eiki Nōpele ‘oatu e faka’apa’apa lahi pea ‘oku tangane ‘a e fa’unga hotau Fale ni mo e fatongia fakatalutalu ‘o e Hou’eiki ko hono fakapalanisi mo leva’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Falé ni. Tau kei tangata pe ‘oku ‘ikai ha Fale Alea, ‘oku ‘ikai ha Pule’anga, ‘oku ‘ikai ha taha ‘i he māmani ko eni ‘e haohaoa tukukehe ange ‘a Sīsū Kalaisi, he na’e hifo ia ‘o pekia ke ‘ave ai ‘etau hia. Ka ‘oku ou pole’i ‘Eiki Sea ke tulifua ki he lelei taha te tau ala malava neongo ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e haohaoa. Ko au eni ‘Eiki Sea, Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga fekau au.

Ko e tangi eni mei he até, ko e fakahemata ha faingamālie ‘o tahi, ‘isa ‘a Vava’u Lahi, Ongō Niua, ‘Otu Ha’apai pea mo e Fungafonuá. Pea ko e mo’oni ‘a e lea ‘oku taka ‘i Tonga ni, **Ko e me’a ongo ko e tama tangi mai.**

Fakamolemole’i ange ‘a e motu’a ni na kuo tō kitu’a e fakahoha’a ni ka ‘oku fakahoko’aki ia ‘a e māfana mei he takele hoku lotó. ‘Oku ou ‘ofa atu Hou’eiki Nōpele pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai pea ‘e ngalo nai si’i fofonga ‘o e si’i kakai ‘o e vāhenga Vava’u 16 ‘oku tupunga ai ‘eku fakahoha’a atu pea mei he Fale ‘Eiki ni. ‘Oku ‘oatu ‘a e faka’apa’apa mo e ‘ofa lahi atu ki he fofonga ‘o e kaungā Fakafofonga tatau ‘i he Hou’eki Nōpele pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai na’e, pea ‘oku kei poupou pea tu’u fakataha ke langomaki ki he motu’a tu’a mo ta’e’iloa ni. ‘Oku hounga ki he loto ‘i loto pea ‘oku ‘afio hifo ‘a Sihova, ‘ikai ke u lava ke u totongi fakatatau ‘a e tukupā pea mo e li’oa pea mo e vīsone mo e sio lōloa koe’uhī ko Tonga. Ko e hā ha ola ‘a e ‘aho ni pea ‘oku tau tali ia mo e loto fakafeta’i pea ke foaki hono langilangé ma’a e ‘Otua ko ‘etau Tamai.

Hou'eiki tau 'amanaki atu eni ke talitali 'a e Pilinisi 'o e Melino na'e 'alo'i fakamasivesiva pea ki he motu'a ni 'oku mahino lelei kiate au 'a e lēvolo ko ia he na'a ku tupu hake ai. Pea mo taukei'i ka 'oku hoko pe 'a e ngaahi me'a ni 'o hoa mo e taimi ke tau hifo ki lalo 'o fakamelino 'o ngāue fakataha pea tau langa 'a e fonuá 'i he laumālie lelei 'o 'ikai ko e laumālie tō-kehekehe mo fakafepaki. Ka ko e laumālie 'o e ngāue fakataha mo e 'ofa fonua pea hoa ia mo e teu ke tau tali hono 'alo'i 'o e tamasi'i ko Sīsū Kalaisi.

'Ofa atu 'Eiki Sea, 'ofa atu Hou'eiki Nōpele, 'ofa atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai, ngaahi hoa 'ofa'anga, ngaahi fāмили e kau Fakafofonga Fale Alea, kau Fakafofonga mei muli. 'Oatu fakataha ia pea mo e pōpōaki, fakatauange ke tau ma'u ha Kilisimasi fiefia mo ha Ta'u Fo'ou Monū'ia, leveleva e fakahoha'a.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ongo kanititeiti 'i he 'uluaki fakamalanga 'o e pongipongi ni. Hou'eiki te u kole atu ke mou fakahā mai homou nima ka u toki fakahokohoko atu e fakamalanga ke tau hoko atu ki ai. 'Eua 11, Tongatapu 9, 6, 2, 4. Manatu'i Hou'eiki 'oku taki miniti 'e 10 pe. 'A ia ko e fakahokohokó 'Eua 11, Tongatapu 9, Tongatapu 6, Tongatapu 2 pea mo Tongatapu 4. Tau kamata ai. Ko ho taimi eni 'oku kamata he taimi ni 'Eua 11 me'a mai.

Fakamalanga poupu 'Eua 11 ma'a e kanititeiti ki he Palēmia Fili Dr. 'Aisake Eke

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea mālō e ma'u faingamālie ke fakahoko ha fakahoha'a koe'uhí ko e kanititeiti ko eni kuo fai 'a e poupu ki ai ...

<003>

Taimi: 1125-1130

Taniela Fusimālohi: ... 'i he ngāue mahu'inga 'o e pongipongi ni.

Sea 'i he 2021 na'e 'i ai 'a e akonaki mahu'inga ka na'e fakafou mai ia 'i he Tō Folofola 'a e Hau 'o e fonuá. Na'e 'omai hangatonu pe 'a e pōpōaki ko ia ki he kakai 'o e fonuá ke mou fili fakapotopoto. Ko e 'aho ni 'oku fakahā mai 'e he akonaki ko ia 'a e me'a tatau pe, pea kuo mau sio mata 'i he mahu'inga 'o e akonaki ko iá he koe'uhí ko e mafoa ia 'a e ata 'o e mahu'inga 'a e 'i heni 'a e tu'unga mātu'a ni 'i he Fale Alea 'o Tonga, koe'uhí ko e Fale Alea 'o Tongá 'oku 'i ai e kau Fakafofonga 'e to'o mei ai ha kakai ke nau faitu'utu'uni. Pea ko e fili fakapotopoto na'e 'uhinga ki ai 'a e Tō Folofola ko ia 'oku ongo ia 'i he Fale Alea 'o Tongá. Ka faitu'utu'uni e Pule'angá fai fakapotopoto, ka faitu'utu'uni e Fale Aleá fai fakapotopoto. Pea ko e uho ia 'o e ngāue kuo tau fakahoko 'i he ta'u 'e ua ta'u 'e tolu kuo 'osi ko 'etau nofo ke tau sivi 'a e ngāue 'a e Pule'angá pea mo e ngāue 'a e Fale Alea pe na'e fai fakapotopoto pe 'ikai.

Sea na'e fokotu'u au 'e he tu'unga mātu'a ko eni kuo mau lele mai he pongipongi ni ki ho Fale 'Eiki pea mo e kanitietí ko eni ke u hoko pe ko e tangata lea 'a e tu'unga mātu'a ko eni 'o fai ha fakamatala ki he kakai 'o e fonuá ke nau mahino'i ange mo maama ange 'i he ngaahi me'a kuo tau tofanga ai 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú 'o a'u mai ki he mōmeniti ko eni. Pea ko e taha eni 'o e fehu'i mai 'a e tokotaha 'o e kau faiongoongo ki he motu'a ni. Kapau 'e faifai ange he 'aho 24 kuo fili ho'omou kanititeiti pea 'i ai ha'ane timi pea faifai ange ko e me'a kuo mou malanga ki ai mo taukave'i, 'ikai ke mou lava 'o ngāue'i ia. Ko e hā leva 'a e me'a 'e

hoko? Ko 'oku tali ki ai Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fehu'i pehē ia ki ha kanititeiti 'oku mateuteu mo ha'ane timi kuo 'osi mateuteu.

Sea ko e 'aho ni 'oku 'omai kitautolu ke tau fakakaukau lelei mo fakakaukau fakapotopoto 'i he 'aho ni. Ko e kanititeiti 'oku mau lele mai mo ia pea ko u tui pe ko hoku kaungā fononga te nau toki tu'u 'o fai ha fakamalanga 'anainai ange. Ka ko e kanititeiti 'oku mau lele mai mo ia ko e kanititeiti tatau pe na'a mau nofo mo ia 'i he'etau fili ha Palēmia 'i he 2021. He na'a mau fakakaukau ko e tangata ia 'e lelei pea 'i he 'aho ni 'oku mau kei fakakaukau pē ko e tangata lelei ia 'i he 'ātakai 'o e 'ahó ni.

Ko e 'ātakai 'oku tau 'i ai he 'aho ni 'oku lahi e ngaahi me'a 'oku hoko Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e maumau 'oku hoko ko e maumau mahu'inga taha ia 'oku nofo ki ai 'a e mātu'a ni. Fakahā mai 'e he ngaahi lipootí, fakahā mai 'e he ngaahi fakamo'oni, fakahā mai 'e he Fale Aleá ko e maumau 'oku lolotonga hoko ko e maumau 'i he tukuhau 'a e fonuí. Sea ko e tukuhau 'a e fonua he 'ikai puli ha taha 'a e sitetisitika ia kuo fakahā, peseti 'e 80 tupu 'o e kakai 'o e fonua ko e mo'ui 'oku ma'u pe mei he ngoue mo e toutai mo e fanga monumanu, peseti 'e 24 'o hotau fakalukufua pe ko e kakai ia 'e toko 24000, nau nofo he lēvolo 'o e masiva 'ango'ango. Ko e fānau 'i he lēvolo 'oku ui ko e fānau 'e toko 28000 'oku nau nofo 'i he ngaahi 'api 'oku masivesiva.

Sea ko e 'aho ni fiema'u pe ke 'ai pe e paú, mau to'o mai e kanititeiti ko eni koe'uhí ko e fatunga palopalema 'oku tau lolotonga 'i ai. 'Oku 'i ai 'etau nō ki tu'apule'anga ko e 420 miliona. 'Oku 'i ai mo 'etau nō 'i he ngaahi founa kehekehe 'o hangē ko ia ko hono tukuatu 'o e pōnite 'oku 'i he lēvolo ia 'o e 18 miliona. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi nō 'oku malu'i 'e he Pule'anga 'i he uofulutupu miliona. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi palopalema 'oku fekau'aki pea mo e fakahoko fatongia. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fehu'i 'i he ngaahi me'a kuo tau fanongoa 'i he ngalu'eá.

Pea ko ia ko e me'a 'oku mau ōmai mo ia 'i he 'aho ní Sea mo e kanititeiti ko eni koe'uhí ko e kanititeiti ko eni kuo 'osi teu'i ia ki ha palopalema pehē 'oku hoko. Ka 'i ai ha'ane timi te ne ui te ne ui e lelei tahá mei ho Fale ke fakahoko'aki 'a e fatongia kae lava ke solova 'a e ngaahi me'a 'oku fehu'ia 'i he 'ahó ni. ...

<003>

Taimi: 1130-1135

Taniela Fusimālohi: ... 'Oku 'i ai 'a hono fehu'ia 'a 'etau Kautaha Vakapuna ko e Lulutaí. 'Oku 'i ai hono fehu'ia 'a 'etau Pangikē Fakalalakaká. 'Oku 'i ai pea mo e fehu'i fekau'aki pea mo hono 'omai 'o e 'uhila ke ma'u 'inasi mei ai 'a e kakaí. 'Oku 'i ai pea mo e fehu'ia 'o e ngaahi katoanga kuo fakahoko hotau fonuá 'oku fakamoleki ai 'a e tukuhaú. Ka 'oku mau lele mai mo fokotu'u atu Sea 'i he 'ahó ni 'a e kanititeiti ko eni koe'uhí he te ne lava 'o fakahoko 'a e ngāue ke fakangata 'a e tangi 'oku fai 'e he kakaí koe'uhí ko 'enau tukuhaú.

Sea ko e me'a 'oku mau tokanga ki ai Sea ke pule 'a e pule lelei kae 'ikai ko e mafai pulé. Ko e pule lelei 'oku 'alu fakataha ia pea ō ua pea mo e fakapotopoto mo e fakamaau totonú. Pea he 'ikai ke ngata ai mo e me'a pea mo e ngaahi fatongia tu'upau 'o e fale, 'a e Fale Alea 'o e Feitu'u na 'a e 'ata kitu'a pea mo taliui kakato 'a e Fale Alea 'o Tongá ki he kakai 'o e fonuá.

Sea 'i he tu'unga 'oku tau 'i ai 'a e toe pe 'a e ta'u 'e taha ki he ngata'anga 'o 'etau fononga 'i he teemi ko eni 'oku mahu'inga ki he kanititeiti ia ko eni mo ha'ane Kapineti ke fai ha ngāue fakavavevave ki he ngaahi me'a 'oku hokó.

Sea ko e 'uluakí ke fai mo sivi e Patiseti 'oku tau lolotonga ngāue'akí. 'Oku 'i ai ha ngaahi matāmama ai. 'Oku 'i ai ha ngaahi fakamole ai 'oku totonu ke tuku, ke ta'ota'ofi. Ke fai fakapotopoto 'a e fakamole 'oku lolotonga faí. 'Ikai ke ngata ai kuo pau ke 'omai ha taha ke sio ki ai ki he tūkunga kuo lele mai ai 'etau Patiseti ko eni 'i ha 'atita fakavavevave.

Sea kuo pau ke fakafoki mai 'e he kanititeiti ko eni 'oka hoko ko ha Palēmia pea mo 'ene timí ha fakamatala kakato ki he tu'unga fakapa'anga 'o e fonuá 'oku tau lolotonga 'i ai.

Ko e taha 'o e ngaahi faingata'a'ia kuo ongona mei he kakai 'o e fonuá ko 'enau faingata'a'ia 'i he hikihiki 'o e me'a kotoa pe kau ai 'a e ngaahi totongi 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'angá. Kuo pau ke fakafoki mai 'e he Pule'anga hokó 'o kapau ko e Palēmia hokó ko e kanititeiti ko eni ha me'a 'oku fakapotopoto angé. 'Oku tau sio atu ki he 25/26 'oku totonu ke foki mai 'a e Pule'anga fo'ou mo ha Patiseti 'oku fakapotopoto 'aupito.

'Ikai ke ngata ai Sea 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamole lalahi 'a e Pule'anga kuo 'osi *commit* ki ai pea kuo pau ke 'omai 'e he Kapineti ha sino fe'unga pe ko ha'ane komiti ke sio ki ai, 'o kau ai 'a e ngaahi me'a kuo u 'osi fakalau atu 'oku hoha'a ki ai 'a e kakai 'o e fonuá. 'Ikai ke ngata ai 'oku ongona mai 'a e faingata'a'ia 'a e ngaahi vahefonua na'e uesia 'e he sunamí 'i he te'eki ai ke fakakakato 'a e ngaahi ngāue 'oku totonu ke fai ki ai.

'Ikai ke ngata ai 'oku lotolotoi e fonua 'i he palopalema ko e hikihiki 'o e totongi 'o e 'uhilá. Kuo pau ke fai ha vakai ki ai pe ko e hā 'a hono tupu'anga mo e ngaahi me'a 'e fai ki ai kae lava ke ma'ama'a ange 'a e me'a 'oku tau hanga atu ki ai 'oku tipeni ai pe fakafalala ai 'a e mo'ui 'a e kakaí. Kuo pau ke foki mai ha Pule'anga fo'ou ia pea mo ha lipooti kakato 'o fekau'aki pea mo e ngāue ki he halapule'angá pea mo e ngāue ki he ngaahi uafu pea mo e ngaahi mala'e vakapuná 'o hangē ko ia kuo tau fanongoá.

Ko e ngaahi koloa ko eni Sea tapu pea mo e Pule'angá 'oku 'ikai ko e koloa 'a e Pule'angá ko e koloa ia 'a e fonuá. 'Oku 'i ai honau fatongia ki hono tokanga'i pea mo hono tauhi 'a e koloa ko ia. 'Oku 'ikai ke hoko 'a e mafai ngāue 'oku foaki ki he Pule'angá ko ha mafai ia ke nau hanga 'o foaki ai 'a e ngaahi naunau ko eni pea mo e koloa ko eni he ko e koloa ia 'a e Pule'angá, koloa ia 'a e fonuá. Pea ko e fatongia ia 'o e Pule'anga ke ne hanga ki he Fale ko eni 'a e me'a 'oku tonu pea mo ha ngaahi lipooti ko e hā 'a e me'a 'oku hokó ke fanongo ki ai 'a e kakaí.

Sea 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku hoko ko u tui 'oku ta'efakalao, ngaahi me'a ia 'oku ne hanga 'o maumau'i 'a e ngaahi tu'utu'uni, lao na'e fa'u 'e he Fale 'o e Feitu'u na pea pehē ki he ngaahi lao kuo paasi.

Eiki Sea: Toe ho'o miniti 'e taha.

Taniela Fusimalohi: Sea ko u kole atu pe mu'a ke 'omai ha ki'i miniti 'e ua fakamolemole, kae faka'osi atu 'a e malanga ko eni he koe'uhí 'oku ou malanga atu 'i he ngaahi me'a ke fakahoko 'i he vave tahá.

Ka 'oku 'i ai ha taha kuo ne maumau'i e laó pe ala ki he pa'anga tukuhau 'a e kakaí, ko e Pule'anga fo'ou ko ení te ne 'omai ia he vave tahá ki he fakamaau totonú. ...

<003>

Taimi: 1135-1140

Taniela Fusimālohi: ... Sea kuo tau fanongo pe tautolu hono lipooti mai pea kuo kamata ke lea 'a e kakaí e fonua, kuo kamata ke lea e kau ngāué ki hono ngāue hala'aki 'a e koloa pea mo e pa'anga 'oku 'a e fonuá, he ko e pa'anga tukuhau na'e fakatau'aki mo 'omai'aki 'a e me'angāue ko ení. Kapau ko e 'omai ha tokoni ko e tokoni 'a e tukuhau 'a e kakaí 'oku nau nofo 'i he fonua mulí. Kapau na'e 'i ai ha ngāue 'e hala 'aki 'a e pa'anga ko eni, ko e pa'anga mei he kāinga Tonga 'oku nau nofo 'i muli 'o 'omai 'a e 400 tupu miliona ki ho fonuá Sea ke fakahoko'aki 'a e fatongia ki he masivá.

'Oku mau tukupā atu Sea te mau foki mai pē 'i he vave tahá pea mo e ngaahi me'a 'oku fakakaukau 'a e timi 'a e kanititeiti ko ení ke foki mai mo ia he vave tahá 'i he kamata'anga 'o e ta'u kaha'ú.

Sea ko hono faka'osí ko e timi eni 'e sio lōloa. 'E sio atu 'o paasi atu he 2025 ki he teemi hoko ki ha ngaahi me'a 'e fakahoko ki he lelei 'a e fonuá. Ke fai hano toe sivisivi'i e fatongia 'oku fakahoko 'e he Pule'angá 'a hono lelei mo hono taau (*public sector reform*) fai ha sio ki he'ene fakapisinisi pe ko ha me'a ia 'oku taau ke ne kei fai. Tau sio ki he sekitoa taautaha ko e hā e me'a 'e fai ke fakamo'ui ai 'a e sekitoa taautaha. Ko e hā 'a e me'a 'oku totonu ke nofo ki ai 'a e fatongia 'o e Pule'angá pea nofo ki ai kae tukuange ki he kakaí mo fakaivia ke nau fakahoko 'a e ngāue 'oku nau faka'amu ke faí ke a'usia ha vīsone 'oku lelei ma'a e fonua.

Sea 'i he 'aho ni na'e 'i ai pe 'eku kole ki he kanititeiti mei Vava'u 16 ko u faka'apa'apa lahi ki ai. Ka na'e 'i ai 'eku kole ki ai ke kātaki fakamolemole pe mu'a ko e 'aho ni, fiema'u 'a e me'a 'oku fo'ou, fiema'u e liliu, fiema'u e kāfataha mo e ngāue fakataha kae lava ke solova 'a e ngaahi palopalemá. Ko 'eku kole na'e fai ki ai ke ne hanga mu'a 'o to'o 'a 'ene kanititeiti. Ko e kanititeiti 'oku mau lele mai mo ia he 'aho ní tau nofo ki ai, 'ave ki ai 'etau tokangá, 'ave ki ai 'etau poupou, taimi ia 'oku si'isi'i. Ka ko e palopalema 'oku hukitonu 'i he fonuá ko e taau pe ke 'i ai ha taha 'oku taukei 'i he ngaahi peau 'o e fononga, tu'a 'ofa atu Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eua 11 hoko haké ko Tongatapu 9.

Fakamalanga poupu Tongatapu 9 ma'a e Dr. Viliami Lātū

Sevenitini Toumoua: Tapu ki he 'Otua Mafimafi, tapu ki he Tu'i 'o Tonga Kingi Tupou VI, tapu ki he Pilinisi Kalauní Pilinisi Tupouto'a 'Ulukalala mo hono Falé, tapu atu Sea Lord Fakafanua, tapu atu Lord Vaea tēpile 'a e Hou'eiki. Tapu ki he Palēmia Le'ole'o, tapu foki heni ki he kau Fakafofonga 'a e Kakaí. Fakatapu atu ki he Sekelitali Pule Fale Aleá mo 'ene kau ngāué, fakatapu atu ki he kau fakaafe kotoa 'oku tau 'i heni.

Sea ko 'eku fakahoha'á ko e lea poupu kia Toketā Viliami Uasikē Latū ke hoko ko ha Palēmia 'o Tonga. Kaveingá Sea lea pe ki ai 'a e Tohitapú 'i hono faha'ita'u te tau fakatonutonu, tau tanumaki pea tau holoki ke tokalelei mo tokamālie e halanga 'oku teu 'alo'i 'o e Pilinisi 'o e Melino.

Sea ko e fehu'i, 'oku fe'unga? 'Oku fe'unga 'a Toketā Viliami Uasikē Latū ke hoko ko ha Palēmia 'o Tonga? Sea ko e talí 'io 'oku fe'unga. Ko e lelei taha ia? 'Io ko e lelei tahá ia. Ko e 'aho ni Sea, mau nofo hifo 'o lotu, metitāsio mo toe vakavakai'i homau tu'unga mo'ui. Pea kuo u tali 'io 'oku 'ikai ke tau haohaoa. Ko u tukulolo atu Sea ...

<003>

Taimi: 1140-1145

Sevenitini Toumoua: ... 'oku ou kole fakamolemole atu Sea, ki he 'Ene 'Afió mo e kakai e fonuá, 'o kapau na'e 'i ai ha fuafatongia 'o 'ikai taau, mo ho'omou vakai, na'e 'ikai ke tuku ha lelei.

Ko Toketā Viliami Uasikē Lātū, ko e foha ia 'o Fotu, ko e matāpule tauhi fonua ma'u tofi'a, ko e fāmili tauhi ia ki he Tu'i 'o Tongá mo Hou'eikí, pea mo e kakai na'e vahe'i hotau tukufakaholo ke ne tauhi. Ko e tamai, ma'u hoa pea 'oku 'i ai pea mo e ki'i fānau. Ko e tangata malanga, Siasi Uesiliana Tau'atāina 'o Tongá, tangata ngāue mālohi he sosaieti, 'i he akó, lotu pea mo e kolo. Ko e taki lelei pea 'oku lea ki ai 'a e Folofolá, 'oku ne tokanga'i 'a 'ene fanga sipi.

Ko e 'aho ni Sea, fakaongo mai 'a e kakai 'o e fonuá, ke tau fili ha taki lelei. Ke hoko ko ha me'a'ofa Kilisimasi lelei ia, ki he fonua fakalukufuá. Ko hai na'a ne fokotu'utu'u ke fai 'a e me'a ko eni Sea, 'i he 'aho 24 'o Tisema, 2024. Ko 'apongipongi Sea, kuo hoko 'a Folofola 'o kakano. Ko e taimi 'a e 'Otua 'oku kamata ia mei 'Itāniti ki 'Itāniti, pea 'oku fiu hono 'eke 'e he kau Palōfitá, pea nau kikite'i, pē ko fē'ia koā 'a e Fakamo'ui. Ka na'e nofo pē 'a Sione 'i he Fuakava Fo'ou, 'o ne feinga ke mahino 'a e me'a ko eni, ko Sīsū ko Folofola ia, pea 'e hoko mai ia 'o kakano 'apongipongi Sea. Pea ko e 'aho ni, ko e tokotaha lelei te tau filí ko e tokotaha lelei taha ia, ke ne fakahoko 'a e fatongia 'o e Palēmia ki he Fale 'o e Tu'í, ki he Fale Alea, ki he Fakamaau'anga pea mo e kakai 'o e fonuá.

Te u lele 'o toi Sea? Te u li'aki 'a e fanga sipi? Te u hola mei hoku lakanga taki? 'Ikai, 'ikai Sea, na'e fili mai kimautolu ki heni ko e kau taki, pea he 'ikai ke li'aki ia Sea, ka mau ō 'o toitoi. Te mau ha'u Sea, 'o pole'i 'a e lakanga takí, he koe'uhí ko e tokotaha ko eni 'oku mau fokotu'u mai, ko e lelei tahá ia ke hoko ko ha Palēmia 'o Tonga.

Na'e hoko mai 'a e Folofolá ia Sea, 'i he 'ai'angakai 'o e manú, na'e anga fakatōkilalo hono 'ulungaanga, kae faka'ei'eiki hono tu'ungá, he ko e Pilinisi ia 'o e Melinó. Ko e fefine faiangahala Sea, lau 'a e Tohitapu, na'e teu ke tolo maka'i, pea folofola 'a Sīsū 'o ne pehē, ko koe 'oku 'ikai ke 'i ai ha'o angahala, pea ke to'o 'a e 'uluaki fo'i maká 'o kamata'aki hono tolongi.

'Oku 'i ai 'a e paloveape 'a e kau Siapani 'oku pehē ko e lōloa ange 'a e pitu, *bamboo*, ko e ngaofe ngofua ange ia ko 'ene lōloa. 'Oku toe lave pē ki ai 'a e Tohitapú Sea ki he 'akau ko e uilou, he neongo 'a e tātā mai 'a e matangí 'e ngaungaue pē ka 'e tu'u pē.

Sea ko e natula ia 'o e tokotaha ko eni. Ko e tokotaha ko eni 'oku lava pē ia 'o liliu, pea liuanga, pea ko e me'a 'oku fiema'u 'e he fonua ni 'i he taimi ni, ko e liliu anga pea tau ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Sevenitini Toumoua: ... nofo 'i he Folofola. Tau nofo 'i he Folofola 'e hoko 'o kakanó, ko 'ene hoko 'a e Folofola 'o kakano Sea, ko Sīsū, pea 'e hoko mai tokotaha ko ia 'apongipongi.

Sea ko e tangatá ko e me'a 'oku vaivai mo hinga ngofua. 'Oku tau monū'ia ko e Pilinisi 'o e Melinó ko Folofola, 'e hoko 'o kakano pea 'e hoko mai ia 'apongipongi pea 'e ha'u ia pea mo e liliu. Ko e liliu ia 'oku tau fiema'u, liliu ia 'oku fiema'u 'e he fonua ni, ko e liliu 'ia Sīsū Kalaisi. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a fakapoto ia ai, 'oku 'ikai fiema'u ha taha ia na'e ako lelei, ko e tokotaha 'e ha'u mo e liliu ko Folofola ko Sīsū. Pea 'e 'i ai 'a e liliu ki he lelei, te tau liliu 'o 'ofa, te tau liliu ke tau tui, te tau liliu ke tau ngāue fakataha, te tau liliu ke tau anga fakatōkilalo, pea mo anga faka'apa'apa.

Me'a ko eni 'oku hokó, fiema'u 'aupito 'a e faka'apa'apa, tauhi hotau vā pea mo 'Ene 'Afio, tauhi hotau vā pea mo e hou'eikí, tauhi hotau vā pea mo e kakai 'o e fonuá, tauhi hotau vā pea mo e kakai totongi tukuhau 'o e fonuá. Ngaahi me'a ia Sea ko e tokotaha ko eni 'oku mau fokotu'u atu, te ne lava 'o fakahoko he 'oku 'ikai ke fo'ou ia ki ai, ke lele atu ki Palasi, ke lele atu ki he hou'eikí, ke 'alu ki he kakai fili 'o e fonuá, 'ikai ke fo'ou ia kiate ia.

Sea, ko e fokotu'utu'u fakangāue ia Sea, me'a ia 'oku faingofua, ko e fokotu'utu'u 'ia Sīsū Sea, me'a ia 'oku faingata'a. 'Oku tau sio Sea, ko e kakai tatau pē eni 'i he ta'u 'e 20 kuohilí, 'ohovale hake pē kuo nau mā'oni'oni kinautolu, anga fēfē, na'a nau 'i Fale Alea ni pē Sea. Sea tau liliu 'ia Sīsū Kalaisi, pea 'omai 'a e lotu, 'omai e lotu, taupau'i 'etau tui.

Sea te u 'oatu 'a e me'a faka'osi ko eni, Palesiteni Fili 'i 'Amelika, *Donald Trump*, fakafoki 'a e lotu ki he loki ako, fakafoki 'a e lotu ki he ngāue'angá.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku 'osi ho'o miniti 'e 10. Te u 'oatu 'a e miniti 'e 2 ke faka'osi mai.

Sevenitini Toumoua: Mālō Sea, fakafoki 'a e lotu ki Tonga, fakafoki 'a e lotu ki Tonga, he ko e me'a ia te tau liliu ai Sea. Sea 'oku ou talamonū atu ki he ongo kanititeiti, 'ofa ke na ma'u ha fili lelei, pea 'ofa te tau fili ha kanititeiti 'oku 'ofa 'Otua, pea 'ofa 'i he kakai fili, mo totongi tukuhau 'a e fonua.

Sea fakatauange ke ke ma'u ha Kilisimasi fiefia, Ta'u Fo'ou monū'ia, leveleva 'a e fakahoha'a, mālō.

'Eiki Sea: Fakamālō atu kole atu ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 6. Taimi 'oku kamata ia 'i he taimi ni.

Fakamalanga pou pou Tongatapu 6 pou pou kia Dr. Viliami Latū

Dulcie Elaine Tei: Tapu ki he 'afio 'a e 'Otua, ko e 'Otua Māfimafi, tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, fakatapu ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o mo e Hou'eiki Kapineta, fakatapu ki he Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá, fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, fakatapu makehe ki he Ongō Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, kuo na pole ki he fatongia 'o e Palēmia 'o e fonua, 'oku 'amanaki ke tau fili 'i he 'aho ni, pea 'oku ou kole ke u hūfanga 'i he ngaahi fakatapu kimu'a.

‘Oku ou fai ‘a e fakahoha’a ni mo e loto faka’apa’apa mo’oni, ki he ongo Kanititeiti Palēmia kuo na lotolahi ke pole ki he fatongia ni ‘i he ‘aho ni. Ko e pongipongi ni ‘oku tau ‘i heni ke fili ‘a e Palēmia ‘a e fonua ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Dulcie Elaine Tei: ... ‘i he ta’u ko eni ‘e taha ‘oku tau hanga ki ai, kimu’a ‘i he fili Fale Alea ‘i he ta’u fo’ou. Mahino ko ‘eni te tau fili Palēmia he ‘aho ni, mo ‘eku nofo pē ‘o fakakaukau pē ko e hā nai ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ke hā mai mei ha Palēmia, Palēmia fo’ou ‘o e fonua ki he hoko atu ko ení. Pea hangē ko ia kuo mou mea’i ‘oku mau fokotu’u atu ‘a Viliami Lātū ke hoko ia ko e Palēmia ‘o e fonua, he ta’u ‘e taha ko eni ‘oku tau hanga atu ki ai ‘aki pē ‘a e ngaahi ‘uhinga ko ‘eni.

‘Uluaki ke hohokoho lelei atu ‘a e ngaahi langa fakalalakaka ‘a e fonua. Koe’uhī ko e ngaahi ngāue lalahi mo mahu’inga kuo fakahoko pea lolotonga fakahokó ‘oku mahu’inga ke hohokoho lelei, pea faka’osi e ngaahi ngāue ‘oku lolotonga lele, mo ‘amanaki ke fakahokó. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi alea mo e ngaahi fonua mulí pe *donor partners*, fakataha mo e ngaahi kautaha faka-vaha’a Pule’angá pē *international organizations*, ne fakahoko ki he ngaahi tokoni kehekehe ki he fakalalakaka ‘o e fonuá, ‘oku mahu’inga ke fakakakato.

Koe’uhí ne kau ‘a Viliami Lātū ‘i he ngaahi kole tokoni ko ‘ení mo ne mea’i lelei ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kole tokoní, ‘oku ‘uhinga ai e fokotu’u atu ke tau ‘oange mu’a hano faingamālie ki he sea ‘o e Palēmia ke ne hohokoho lelei atu ‘a e ngaahi ngāue fakalalakaka ni mo fakapapau’i ‘e a’u mai ‘a e ngaahi tokoni kotoa ko ‘eni. He ‘ikai ke u toe fakalau ‘a e ngaahi ngāue kuo lava he ‘oku mea’i pē ‘e he taha kotoa.

‘Oku ou tokanga ki ai Sea, he ‘oku mahu’inga ke ‘oua ‘e uesia ‘e he’etau palopalema fakapolitikale ‘a e ngaahi tokoni te ne ‘omai ‘a e ngaahi lelei ma’a e fonua mo fakalalakaka ‘a e mo’ui ‘a e kakaí, ‘oku ‘uhinga ai ‘etau ‘i heni. Ko e ‘uhinga ia ‘etau ‘i heni ke fakapapau’i te tau fakalalakaka mo fakatupulekina ‘a e mo’ui ‘a e kakai ‘o e fonuá.

Ua pē ki ai Sea, ‘oku mahu’inga he taimi ni ke tataki lelei mo fakamā’opo’opo ‘a e fonuá. Kia au, ko e me’a mahu’inga he taimi ní ko ha Palēmia te ne lava ‘o tataki mo fakamā’opo’opo e fonuá.

Hou’eiki ko e ongo kanititeiti lelei, lelei ‘aupito ‘eni ‘oku tau ma’u ‘i he ‘aho ni. Pea kapau ‘oku pehē ‘etau fehengahangai he fe’auhi ki he mafaí, huanoa kapau na’e lava ke fakataha ‘a e kau Fakafofonga kotoa ‘o e Kakai he ‘aho ni. Fu’u lahi ‘etau kehekehé ‘i Fale ni Sea, he ‘oku tau uesia ‘a e fonuá he Kilisimasi ‘o e ta’u ní, ko e a’u ‘eni ki he teu ‘o e Kilisimasi ‘a hono fakamanatu ‘o e ‘alo’i ‘oku tau fili Palēmia kitautolu ‘i he ‘aho ni.

Kaekehe ko ‘emau fokotu’u atu ‘a Viliami Lātū mo ‘emau falala te ne lava ‘e ngāue fakataha mo e ngaahi tēpile ‘o e Falé ni, pea te ne ngāue fakataha mo e Fale Alea fakalūkufua, pea to’o ha toe ‘ā vahevahe pea mo ha toe fakafa’afa’ahi ka tau hanga taha pē ki he kakai ‘o e fonuá ‘oku ‘uhinga ai ‘etau ‘i heni.

‘Oku ‘ikai totonu ke ngalo ha taimi ‘etau ngāue ko ‘eni ma’a e kakai fakalūkufua ‘o e fonuá, pea ko e ‘uhinga ia ‘etau ‘i heni, ko nautolu’oku mahu’inga. Ko e ngaahi tu’utu’uni kotoa ‘oku

tau fai hení, ‘oku ne uesia kinautolu. Na’a ko e ‘uhinga ia hono ‘omai ki he ‘aho ní Sea he ‘oku ‘i ai pē kongā ...

<002>

Taimi: 1155-1200

Dulcie Elaine Tei: ... ‘o e himi Kilisimasi, ‘e ne ngāue lahi ko e faka’osi ‘o e fetu’usí mo e taaufehi’á, te ne ‘ave ‘etau ngaahi kovi he ko e ‘Eiki ia ‘o e melinó. Pea ko e kolé eni, ki he Hou’eiki mo e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí, ‘oange mu’a ha faingamālie kia Viliami ke ne hoko ko e Palēmia, ki he Ta’u Fo’ou mo ha faingamālie ke tau ngāue fakataha ai.

Tolu pē Sea, mou fakatokanga’i ange pē ‘a e mahu’inga ‘o e fakafofonga’i lelei hotau fonuá, ko e toko 17 ko ‘eni e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí, ko e meimei pēseti ‘e 60 ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘o e fonuá, pea ‘oku nau poupu ki a Viliami Lātū. ‘Oku mahu’inga ia Sea he kapau ko ia, he ko e ‘uhinga ia ‘o e kole ko ‘eni ke poupu mai ki ai ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki, he ko e tokolahi ‘eni ‘o e fonua ‘oku mau fakafofonga’í. Kapau te tau ngāue’aki’a e tokolahí, he ‘ikai hala ka pehē ko e loto ‘eni ‘o e tokolahi ‘o e fonua, ke ‘oange ha faingamālie ‘o Viliami Lātū ke hoko ko e Palēmia.

Faka’osí pē Sea, ke tau ‘oange ha faingamālie ‘o e kau Fakafofonga ‘a ē ‘oku omi mei motú ke tataki hotau Pule’angá.

Sea ko e ta’u ‘eni ‘e 14 ‘a e liliu ‘etau Konisitūtoné te’eki ke tau falala ki ha taha mei Vava’u, pe ngaahi motu ke hoko ko ha Palēmia ma’a e fonuá. Ko e Kanititeiti ko ‘eni ‘a Viliami Lātū ‘oku ne fakafofonga’i mai hotau kāinga mei Vava’ú, pea ‘oku ne ma’u ‘a e naunau kakato fakaako mo e taukei ngāue, ke ne fakahoko lelei ‘a e fatongia faka-Palēmia, ‘o tatau pē ia mo ha toe taha ‘i Fale ni, tukukehe ange ‘a e tu’unga fakaakó he tu’u māhanga ai ‘a e ongo kanititeiti.

Na’e ‘uluaki Fale Alea pē mo Minisitā pē ‘a Viliami ia he tokolahi ‘o e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘i he ‘aho ni, kuo taukei ia ‘i he lakanga , mo e mafatukituki ‘o e fatongia, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai’a e falala ki ai. ‘Oku ou tui ko e faingamālie lelei taha ‘eni ke tau ‘oange ai ki ha Fakafofonga mei he ngaahi motu, ‘oatu ‘o tau kamata mei Vava’u he ‘aho ni, ke ne to’o ‘a e fatongia ni, mo fakamahino ‘oku ‘ikai ke tau filifilimānako.

Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e fakahoha’a ni Sea, mo e fokotu’u atu ke tau ‘oange ha faingamālie ‘o Viliami Lātū ke hoko atu ‘i he lakanga Palēmia he ta’u fo’ou. ‘E fiefia ai e kāinga mei he Loló he kuo nau kau ‘i he laú. Te u lepa hē Sea mo e ‘ofa mo e faka’apa’apa lahi ki he ongo kanititeiti ‘o e pongipongi ni, fakatauange ki he laumālie ‘o e ‘Otuá ke ne lotoloto’i kotoa ia ‘iate kitautolu, pea ke tau ma’u ha fili lelei mo fiefia he ‘aho ni. Ko u talamonū atu mo e fakatauange ke tau ma’u ha Kilisimasi fiefia mo hotau ngaahi fāmili, mo ha Ta’u Fo’ou mohu ‘i he tāpuaki ‘a e ‘Otua Māfimafi, tu’a ‘ofa atu.

‘Eiki Sea: Mālō, fakamalanga hoko ‘oku ‘omai ia ‘e Tongatapu 2.

Fakamalanga poupu Tongatapu 2 ma’a Dr. ‘Aisake Eke

‘Uhilamoelangi Fasi: ‘Uluaki tuku ‘a e fakafeta’i ki he Tamai Māfimāfi, ‘aho faka’ofa’ofa ko ‘eni kuo fakakoloa ‘aki kitautolu ‘i he ‘aho ko eni. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu foki ki he Hou’eiki Nōpelé, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, ‘oatu ‘a e fakatapu heni ki he kau Fakafofonga ‘o e Ngaahi Pule’anga Mulí ‘oku tau ‘i heni he ‘aho ni, pea ‘oku ou kole ke u hūfanga ai ‘i he ngaahi tala fakatapu kakato kuo ‘osi hono aofaki atu mei he Fale ni kae ‘atā mo e motu’a ni, ke fai atu ha ki’i pou pou ki he Kanititeiti ko ia ko ‘Aisake Valu Eke.

...

<002>

Taimi: 1200-1205

‘Uhilamoelangi Fasi: ... Kimu’a ‘i he fili Fale Alea ‘o e 2021, na’e tō mai ha koloa mahu’inga ‘aupito mei he Taloni ‘o Tonga. Ko hono tuku mai ‘a e ngaahi naunau, ngaahi ‘ulungaanga ‘oku fiema’u ke ma’u ‘e ha Fakafofonga Fale Alea, pea mo ha tokotaha ‘e hoko ko e taki ‘i he fonua. Koloa mahu’inga ‘aupito ‘eni pea na’e hoko ia ko e kāpasa ki he motu’a ni, ‘i he lele mai ko ‘eni ‘a e to’u Fale Aleá.

Ko e ngaahi naunau ko eni ‘oku anga pehē ni ia. Ko e tokotaha takí, ko e tokotaha Fale Alea, ‘oku fiema’u ia ko e tokotaha ‘oku anga fakalotu, tokotaha ‘oku lotu mo’oni. ‘Oku fiema’u ko e tokotaha ‘oku ako lelei, ‘oku fiema’u foki ‘a e tokotaha ko ‘eni ko e tokotaha ‘oku mo’ui ma’a ‘i loto pea mo tu’a. Pea ko e tokotaha foki ‘oku tauhi fāmili lelei, ‘ofa fāmili lelei, angatonu mo faitotonu ki hono fāmili.

‘Oku fiema’u foki ‘a e tokotaha ko ‘eni ko e tokotaha ‘oku mo’ui faitotonu pea ‘ofa ‘i hono kakai, pea ke tokanga ki he kakai ‘o e vāhenga ‘oku ne fakafofonga’i. Ko e ngaahi naunau kātoa ko eni Hou’eiki, ‘oku ma’u kotoa ia ‘e he kanititeiti ko ‘eni ko ‘Aisake Valu Eke, pea mo e ngaahi me’a kehe pē ‘oku tānaki mai ki ai hono ngaahi naunau, lahi mo hono ngaahi talēniti. ‘Oku faiako ‘i he ‘Univēsiiti ‘a Kalaisi, kau ‘i he kau faiako mā’olunga ‘i he ‘univesiti ko ‘eni, ‘oku toe faiako foki ‘i he ‘Apiako Mā’olunga ange ko Tupou pe ko e *TTI*, koe’uhí pē ko hono paotoloaki pea mo e tokanga lahi ki he kaha’u ‘o e fonuá, ka ko e fānau ako, mo e ngaahi talēniti kehe pē ‘oku faka’inasi ‘aki ‘a e tamaio’eiki ko ‘eni.

Pea ‘oku ou pehē ko e ngaahi naunau ‘eni ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito, pea kapau kuo tō mai mei he Hau ‘o Tonga ‘a e faka’amu ko ‘eni, ko e hā kitautolu ke tau toe faka-fehu’ia ai.

Hou’eiki ko e tama’imata ‘o Tongá ko ‘etau fānau, ko ‘etau fānau pea mo honau kaha’ú ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ke tau tokanga’i ‘a e ako ‘etau fānaú. ‘Oku ou faka’apa’apa heni ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Ako he ngaahi ngāue lahi kotoa kuo fakahoko ki he ako, ka ‘oku ou faka’amu pē ke u vahevahe atu ki’i me’a ko ‘eni kiate kimoutolu.

Ko e ako ‘i he fonuá ni ‘oku mo’oni ‘a e lau ko ē ‘oku pehē, ko e faka’ofa’ofa faka-fa’itoka, matamatalelei, faka’ofa’ofa, ‘asi mai kitu’a, tau fiefia pea tau faka’ofa’ofa’ia ai. Ka ‘oku fiema’u ia ke tau tui ‘etautolu ‘a e matasio’ata ‘oku tau lava ‘o sio ‘o fakalaka hifo ‘i he fukahi vaí ki lalo, ki he ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i lalo, ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i he loto fa’itoka ‘oku tau ‘osi ‘ilo kotoa pē. Fiema’u ke tau tui ‘a e matasio’ata ‘oku tau lava ‘o sio lōloa, ki he to’utangata ‘e taha, ua, tolu ka hoko maí.

Ko e me’a ‘oku taukave’i ‘e he motu’á ni ke tau sio pehē he ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema, pea ‘oku ou tui fakapapau, ko e taki ko ‘eni ‘oku mau pou pou ki ai, te ne lava ‘o faka-faingamālie’i ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko ‘eni. Ko ‘etau fānau ko ‘etau mo’ui ia, fiema’u ke tau me’a

atu e Hou'eikí, lele atu mo kitautolu, mohe he po'uli 'oku tau mohe fiemālie 'aki 'etau 'ilo' ilopau ko e kaha'u 'etau fānaú 'oku fakapapau'i pea 'e hao. 'Oku fiema'u ke tau tuku ...
<002>

Taimi: 1205-1210

'Uhilamoelangi Fasi: ... ha ngaahi me'a' ofa lelei ma'a 'etau fānau. 'Oku 'ikai ke tau fiema'u ke 'eke mai 'e he fānau mo hotau fanga mokopuna ha 'aho, ko e hā ho'omou me'a na'e faí Hou'eiki Fale Alea? Na'e 'i ai ho'omou faingamālie ke mou fakahaofi kimautolu mei homau kaha'u, ma'u ha ngaahi kaha'u 'oku toe lelei ange. Ka na'a mou ta'etokanga 'o 'ikai fakahoko e me'a ko ení.

Ko ia 'oku taukave'i he motu'a ko eni ke tau toe tokanga mu'a, ke tau tokanga lahi 'aupito 'i he 'aho ni ko e 'aho ko eni ko e 'aho mahu'inga eni ki he kaha'u 'etau fānaú. 'Ikai ke u toe fakamatala lōloa atu he tafa'aki ko ia he kuo 'osi mea'i kotoa pē 'e Hou'eiki pea 'ilo he kakai 'o e fonuá.

Na'a mou me'a kotoa pē Hou'eiki ki he ngaahi me'a kuo 'ohake 'o fekau'aki mo e 'uhinga na'e fakahoko ai he tu'unga mātu'a ko eni 'a e ngāue ko ení. Ko hono 'uhingá he ko e fonua ni 'i he taimi ni 'oku fele 'a e ngaahi hangatāmaki kehekehe 'oku ne kāsia e fonuá pea ne uēsia ai e mo'ui 'a e kakaí.

'Oku ai e ngaahi hangatāmaki 'oku fakatu'utāmaki ange. Kimoutolu ko ē 'oku mou mea'i e faito'o faka-Tongá 'oku ai e hangatāmaki ia 'e taha ko 'ene kamata pē ko ē hoto fatafata, 'alu takataakai ko 'ene fetaulaki pē ko e 'osi ia 'ete mo'uí - ko 'ete mate ia. 'Oku lolotonga 'i ai e fu'u hangatāmaki 'oku takataakai hake he fatafata 'o e fonua ko eni 'i he taimi ni. Ka 'ikai ke faito'o pē ka 'ikai ke ma'u mai 'a e tokotaha faito'o totonú 'e hoko e me'a fakatu'utāmaki he fonuá ni.

Fele 'a e hangatāmaki faka'ekonōmika, hangatāmaki fakasōsiale, hangatāmaki fakamo'ui, hangatāmaki faka'atamai pea 'oku fiema'u ha kakai ia 'oku nau taukei 'oku nau ma'u e talēniti fe'unga ke nau fai hono amohi e ngaahi hangatāmaki ko ení. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia ke hoha'asi mou mea'i pē, hūfanga pē he fangatapu he fakatapu. Ka hoha'asi e ngaahi hangatāmaki ko eni 'o pā, 'e 'i ai hono anga. Pea ka 'omai ha la'i'akau hala 'o faito'o 'aki 'e 'oho 'a e hangatāmaki 'o toe kovi ange.

Ko ia 'oku fu'u fiema'u lahi fa'ahinga 'oku nau ma'u e talēniti pea mo e taukei fe'unga ki hono amohi fakalelei e ngaahi hangatāmaki ko eni ke nau sai pē 'ia kinautolu pea lava ke lelei 'etau fonongá.

Na'e hā he me'a 'a 'Eua 11 'a e ki'i kongasii 'o e ngaahi hangatāmaki ko ia pea 'oku 'i ai e manavasi'i na'a 'ikai ke tokanga'i fakalelei kae hoko atu 'o toe fakatu'utāmaki ange.

Ko e 'aho ni 'oku mahu'inga 'aupito 'etau filí ke tonu. Ko e 'osi 'etau fili he 'aho ni ko e me'a pē 'e ua 'e hokó. Ka hala 'etau fili ko u tui mahalo ngaahi ta'u lahi ka hoko mai he 'ikai ke tau lava 'o mohe fakalelei 'i he tautea hotau lotó mo hotau konisēnisi 'i he'etau fehalaaki he 'aho ni. Pea 'ikai ke lava ke hākeaki'i e fonua pea faito'o e ngaahi hangatāmaki ko eni.

'Oku ou tokanga au ki he taimi pehē mai ai 'etau fānau, hā ho'omou me'a na'e fai 'i Fale Alea? Na'e 'ikai ke mou fai ai ha me'a ke fakahaofi kimautolu? He 'ikai ke 'i ai ha toketā ia te ne

lava ‘o faito’o hotau lotó he taimi ‘oku ‘eke pehē mai ai ‘etau fānau, ko e taimi eni ke tau fai ai ‘a e ngāue ko ia. Taimi eni ke tonu ai ‘etau filí pea lava ke fakahaofi ‘a e fonuá pehē ki he’etau fānau. ‘I ai e ‘aho ‘e pehē mai ‘etau fānau, na’e ...

<005>

Taimi: 1210-1215

‘Uhilamoelangi Fasi: ... tuku atu homou faingamālie ke mou fai e me’a ‘oku totonu ke faó ka mou tali ‘e moutolu ia e konga siliva ‘e 30 pea ko e iku’anga ē. Ko ia ‘oku ou tapou kia kimoutolu Hou’eiki Fakafofonga tau fili ke tonu mu’a he ‘aho ni. Tau faka’ehi’ehi mei hono tali e konga silivá, ka tau tui ki he me’a na’e malanga ‘aki ‘e he ‘Eiki. **Mou failelei pea mou fili lelei.** Fili fakapotopoto he ka fehalaaki ‘etau fili ‘e nofo ‘a e me’a ko ia ‘i hotau konisēnisi ‘o a’u ki he pā’angangalu.

‘Oku ou faka’apa’apa ‘aupito ki he ongo kanititeiti pehē ki he kau poupou fakatoloua ‘a e ongo tafa’aki. ‘Oku faka’ofa’ofa e me’a kotoa ka ko ‘eku kole pē he ‘aho ni ke tau fili ke tonu. Ko e kanititeiti ko eni kuo mau tu’uaki atu he ‘aho ni kuo mau ‘osi fai hono sivilivi’i pea ‘ikai ke ngata pē hono sivilivi’i ‘e mautolu, toe sivilivi’i ‘e he kakai tokolahi ‘o Tonga ni pea ‘oku nau tui tatau mo kimautolu. Kuo ne ma’u e ngaahi naunau, ‘a e ngaahi taukei, ‘atamai lelei mo mokomoko ke faka’uto’uta. Pea ‘oua te mou tu’atamaki ki ha me’a he ko e timi ko eni kuo hanga ‘e he Fakafofonga ko eni, kanititeiti ko eni ‘o tātānaki ko e timi taukei ‘aupito ‘aupito.

Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e lāuleá fekau’aki mo e, mo e motuhia e ngaahi ngāue, ngaahi tokoni, kau ia he ngaahi me’a faingofua taha hono faito’ó. Faingofua ‘aupito ia ‘oku ‘ikai ko ha palopalema ia. Koe’uhí ko e timi ko eni kuo mau ‘osi feangai pē mo e fepōtalanoa’aki mo e ngaahi Pule’anga muli, ngaahi sino tokoni mei muli pea ‘oku ‘ikai ko ha me’a faingata’a ia ‘a e toe fakafoki ‘o hoko atu e fepōtalanoa’aki.

Ko e me’a faingata’a ia ko ‘etau feinga ke fakahaofi ‘a e fonuá pea ‘oku, mo e kakaí mo ‘etau fānau kae lava ke ma’u ha fononga ‘oku ‘alomālie pea lelei pea ma’u ai ha monū. ‘Ikai ke ngata pē ‘i he’etau fānau ka ko e kaha’u foki ‘o Tonga. Ko ia ‘oku ‘oatu ‘a e ‘ofa lahi atu kiate kimoutolu Hou’eiki Fakafofonga ‘ofa lahi atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, ‘ofa lahi atu foki ki he ongo kanititeiti ‘o e ‘aho ni. Tau fili pea tau fili fakapotopoto, leveleva e malanga tu’a ‘ofa atu.

‘Eiki Sea: Mālō. Tongatapu 4 miniti ‘e 10 me’a mai.

Fakamalanga poupou Tongatapu 4 ma’a Dr. ‘Aisake Eke

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmia Le’ole’o ‘o Tonga. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Nōpele ‘o e fonuá. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia Mālōlō mo hoku kaungā Fakafofonga ‘o e Kakai kae pehē ki he kau fakaafe fakalangilangi ‘oku me’a ‘i he Fale Alea ‘o Tonga.

Tau fakafeta’i kotoa pē ki he ‘Eiki ko hono ‘uhinga ko e ‘aho mātu’aki mahu’inga ko eni ka ‘oku ‘ikai ko ha ‘aho e pehē ‘oku faingofua Sea. Ko hono ‘uhingá pē ko e anga e fekaukau’aki ‘etau nofo ‘i he fakafāmilī, he fakakolo, fakalotu, fakangāue, ki’i fonua si’isi’i eni ‘oku tau maheni mo fekaukau’aki lahi. ‘Oku mamafa e fatongia ‘o e houa ko eni pea mu’omu’a leva e

lelei fakalukufua 'Eiki Sea, kae 'atā mu'a ki he motu'á ni ke u 'oatu pē ha ki'i lea nounou 'aupito poupu' i e kanititeiti ko ení ko 'Aisake Valu Eke.

'Eiki Sea 'oku, 'oku ui e momēniti ko eni ke, ke fakafo'ou (*renewal*) 'oku 'ikai ko e fulihi (*restructure*). 'Oku fiema'u ha palani 'oku fo'ou, patiseti 'oku fo'ou, kakai fo'ou, kau taki fo'ou pea 'e toka mei ai ha 'amanaki 'oku fo'ou mei he kakai kae 'uma'ā 'Ene 'Afió. Ko e fakaikiiki ia 'o e ngaahi *issue* na'e lave atu ki ai hoku ...

<005>

Taimi: 1215-1220

Mateni Tapueluelu: ... kaungā kanititeiti 'Eiki Sea, kaungā Fakafofonga. Ka 'oku mau tui ko e 'amanaki 'o e fonua ni ke fai ha me'a 'oku fo'ou mo ha ola 'oku kehe. Pea 'oku tupu ai 'emau fokotu'u atu e kanititeiti ko eni 'a 'Aisake Valu Eke ke hoko ko e taki fo'ou mei ha timi 'oku fo'ou ma'a e fonua ni. 'Oku fiema'u ha taki 'e lava 'o ngāue mo e ngaahi sino fakapolitikale 'i he Fale ko eni - Tēpile 'a e Pule'anga, ha sino 'oku ngāue fakapolitikale pē kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Aleá.

'Oku fiema'u ha taki 'e lava 'o fengāue'aki mo 'Ene 'Afió mo ha taki 'e fengāue'aki lelei mo tau'atāina mo e ngaahi hoa ngāue 'i muli 'o e fonua ni. Pea ko e 'uhinga ia Sea 'oku mau fokotu'u atu e tokotaha ko eni. Ta'u 'e 34 'ene ngāue 'i he Pule'anga. Ta'u 'e 14 'ene hoko ko e CEO 'i he Fale Pa'anga 'o Tonga. Ta'u 'e 10 'ene ngāue 'i he Fale Alea, 'osi hoko ko e Minisitā, ta'u 'e 2 ngāue ma'a e *World Bank*. Pea 'oku mau tui 'oku ne ma'u e taukei ke faka'otu'otu mo tānaki tu'unga 'a e ngaahi fiema'u 'a e fonua ni 'a e me'a ke fakahoko mo e me'a ke toloi, 'a e me'a 'oku mu'omu'a mo e me'a 'oku muimui. Ko e taukei 'oku mau tui 'oku ma'u he tokotaha ko eni. Pea 'oku mau tui fakapapau 'Eiki Sea 'ikai ke tau lava 'o 'ai 'a e uaine fo'ou ki ha 'ai'anga uaine motu'a, pau pē ke 'ai 'i he me'a 'oku fo'ou.

'Oku toe fiema'u ha taki 'e lava 'o ngāue lelei mo e kakai 'o e fonuá ni. 'Oku 'ikai ko ha vāhenga pē 'e taha pē fitu pē valu ka ko e kātoa 'o e ngaahi vāhenga ko hono 'uhingá ko e kakai 'o e fonuá ni. He 'oku 'i ai e lea 'iloa Sea ko e kakai 'oku hangē ko e vai pē tahi, te ne fua e vaka ke tētē pē te ne fulihi 'oka houhou. Fiema'u ai 'a e taki ke ngāue lelei mo e kotoa 'o e kakai 'o e fonuá.

'Oku ou talamonū lōua ki he ongo kanititeiti mo e 'ofa lahi he ko e momēniti faingata'a. 'Ofa atu ki he kanititeiti Viliami Lātū, ko hoku tokoua eni Sea ka ko e mamafa ia 'o e ui kia kitautolu kuo pau ke tau faitotonu ki hotau lotá. Pea 'oku ou kole atu ke tau fili ma'a 'Aisake Valu Eke ko ha taki fo'ou he fonua ni ke ne takitaki atu kitautolu 'i he ta'u 'e taha ko ení. Leveleva e malanga ka u tatau atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku kei 'atā pē fakataha'angá kapau 'oku kei 'i ai ha kau fakamalanga ke mou faka'ilonga mai. Ko 'etau hiki pē mei heni pē ki he malanga tuku mai e ongo kanititeití. 'Eiki Nōpele 'Eua.

Fakamalanga poupu Fakafofonga Nōpele 'Euá ma'a Dr. 'Aisake Eke

Lord Nuku: Tapu pea mo e 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga, tapu atu ki he Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā e Hou'eiki Pule'anga. Fakatapu atu foki ki he Hou'eiki e Fonua kae 'uma'ā e kau

Fakafofonga Fale Alea kuo tau 'i he malumalu 'o e Fale ni koe'uhí ko e Tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné ke fakahoko e ngaahi fatongia 'a ia 'oku tau a'u mai ki ai he 'aho ni.

'Eiki Sea ko u fokoutua pē pea u fanongo ki he ngaahi feme'a'aki. Ngaahi naunaú ...

<005>

Taimi: 1220-1225

Lord Nuku: ... 'oku 'osi fakateunga'aki e ongo kanititeiti ko eni 'Eiki Sea maau, mā'opo'opo pea fe'unga ka ko e kaveinga ko ē 'oku fai ai e lea ko ē 'a e fakahoha'a ko eni 'Eiki Sea ko e kaveingá ko hono fakalea 'oku pehē **"Ko e lotu mo e ako kae mālohi ha fonua"** pea 'oku makatu'unga ai 'eku fakahoha'a.

Ko e akó faka'ofa'ofa hono fakalele ko ē he fonua 'Eiki Sea. Ko e lotú me'a ia 'oku tāla'a ai e motu'a ni he 'oku hangē ko ia ko e tu'u ko ē 'a e Konisitūtone ko e lotú mo e akó kae mālohi ha fonua. Ka 'oku 'i ai ha Pule'anga kuo nau alasi e tama'i mata ko ia ko ē 'o e fonuá Sea pea 'oku ou tui leva 'oku tonu ke fakakaukau'i, he ko e 'uluaki Konisitūtoné, **Tauhi e Sāpate 'o tapu pea tapu 'o ta'engata.** Ko e tu'u ia ko ē 'a e Konisitūtone ko ē 'o e fonuá ni 'Eiki Sea 'a ē ko ia na'e hangē ko ē ko 'eku fakahoha'a ko ē 'anenai, 'osi fai teunga e kau tangata ia kuo fili mai 'e he kakaí, ngaahi naunau teuteu ko ē 'o e ako 'osi kakato.

Ko e me'a ko ē 'oku fa'a veiveiua ko ē ki he motu'á ni 'uluaki fakangofua 'e he Pule'anga ko eni, ngaahi e mala'evakapuna 'o Ha'apai fakangofua he 'aho Sāpaté. 'Oku ngofua pē ia 'o kapau ko ha fakatu'utāmaki. Pea talu mei ai 'Eiki Sea mo 'eku nofo 'o fifili ko fē falala ko ē ko ē 'a ē ko ē 'oku fai ki ai 'a e malanga 'i he 'aho ni mo e fakalea ko ē nau fakahoko atú ko e lotú mo e akó kae mālohi ha fonua. 'Ikai ke lava ha me'a ia 'e taha 'o folau ta'etena vakavakaua. Pea ko e lea ia ko ē ko ē 'o e Fale Alea ko eni ke vakaua e folau kae tō atu ki ha potu 'oku hou 'oku vakaua. Ko e 'uhinga ia ko e lotu mo e ako.

Ka 'i he halafononga ko eni na'e fou ai 'a eni ko ē ko ē 'oku ou 'uhinga ia 'oku ou tui 'oku ou pou pou ke liliu he ko e 'uhingá kuo alasi 'e he Pule'anga 'a e tama'imata ko ē 'o e halafononga 'o e fonua ko eni ko e lotu. Fakangofua 'a e Sāpate ke fai 'a e ngāue. Ha'apai mea'i pē he Fale he na'e 'osi 'omai pē ki Falé ni. Fakangofua 'a e langa faka'osi'osi ko eni ko ē ki he *Forum* fakangofua e Sāpaté. Ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai ko ē 'a e hoha'a ko ē 'a e motu'á ni ia. Kapau he 'ikai ke fononga e akó pea mo e lotu ke na vakaua, 'ikai ke ai ha taumu'a ia 'o e fonua ko eni Sea.

Faka'ofa'ofa e ngaahi fokotu'utu'u ia faka'ofa'ofa e ngaahi ngāue langá hangē ko ia ko ē kuo fai ki ai e ngaahi malanga ko ē he 'aho ni 'Eiki Sea. Pēseti 'e 80 'o e kakai e fonuá ko 'enau ma'u'anga mo'ui ko e ngoue mo e toutai. Ko e toko 5000 pē 6000 ko e kau ngāue faka-Pule'angaá ia. Kapau te mou me'a ki he patiseti 'a e pa'anga ko ē 'oku fakamole kiate kinautolu ko ē 'oku nau faifatongia ma'a e Pule'angá pea mo kinautolu 'oku ma'u'anga mo'ui.

Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea, masani 'a Nuku'alofa, masani e 'ū mala'evakapuná, kapau te mou me'a leva ki he pēseti 'e 80 ko ē na'e 'ohake ko ē 'anenai ma'umo'ui, ngoue mo e toutai. 'Ikai ke lava ke fakapalanisi 'a e nofo'anga 'o e kakaí pea mo e faka'ofa'ofa ko ē 'o e langa 'a e Pule'angá. ...

<005>

Taimi: 1225-1230

Lord Nuku: ... Pea ko ia 'Eiki Sea he 'ikai ke tau tonu kitautolu kapau he 'ikai ke tau hanga 'o fakatonutonu 'a e halafononga ko ē ko ē na'e tuku ki ai 'a e fonua ni. He na'e Folofola 'a Tupou 'i he 1... 45 ko 'eku leá ko e lao. Ka 'i he tuku atu 'a e Konisitūtone he 'aho ni mo ho'omou tau'atāina. Mou tau'atāina 'i ho'omou lea, tau'atāina ki ho'omou koloa, tau'atāina ki ho'omou mo'ui ka koe'uhí pea mo ho'omou lotu.

Ko hotau monū'ia'angá ko 'etau tauhi kia Sihova. Ko u tui ko e malanga ko eni 'oku ou fai, malanga ia 'oku 'osi mea'i ia 'e he Fakafofonga kotoa pē. Kuo liliu e Sāpaté ke fakangofua 'i ha taimi 'i he tohi ko ē ko ē 'oku tau mo'ui ai, **Tauhi 'o e Sāpate, Fekau 'e 10, tauhi ke tapu.** Pea ko e me'a ia ko ē 'oku fai ko ē ki ai ko ē 'a e hoha'aá ko ē 'a e motu'a ni kapau ko hotau mo'ui'anga ia, nofo ki ai 'oua 'e alasi. Ko e 'uhinga ia ko ē ko ē 'oku ou tui ke tau hanga 'o fai ha liliu he 'oku alasi 'a e ngaahi toputapu ko ē 'o e fonuá Sea pea ko e me'a ia 'oku ou tui ai.

Ko e ongo tangata ko eni ko ē 'oku fokotu'u atu 'osi naunau'ia pē kinaua ia fakaeako. Ko e fakalotú na naunau'ia lōua pē. Ka ko e anga ko ē 'eku vakai ke u tui ki he Fakafofonga ko eni ko ē ko ē 'oku fokotu'u atu ko ē 'i he taimi ni he kuo alasi 'e he Fakafofonga ko ē ko ē 'o e Pule'anga ko ē 'a ē 'oku fokotu'u mai he 'aho ni, na'e 'i fē he taimi na'e talamai ia ke fakangofua e langa, 'a e ngaahi ko ē 'o e mala'evakapuna 'o Ha'apai. Na'e 'i fē 'i he fakangofua ko eni ke ngāue 'a e kau Siainá ki he langa ko eni ki he *Forum?* 'Oku kei lele 'aki pē 'a e ngāue Sāpate 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ko e me'a ia ko ē 'oku hoha'a ko ē ki ai 'i he fonuá ni.

Ko e ngaahi malanga ko eni ko ē 'oku 'osi hono faí, potó ma'u. Ko u fanongo au 'anenai ko ē he malanga ko u pehē au ia Sea hangē ko ē ha malanga fakaului. Ka ko e me'a ko ē 'a ē ko ē 'oku ou, 'oku 'ikai ko ha malanga fakaului eni, ko e malanga eni ki ha halafononga ke kake'i e kakai ko ē 'o e fonuá Sea. Pea ko e me'a ia 'oku ou tui, tui pē au ia nau tui pē au ki he Pule'anga ko eni kuo 'osi ka ko 'enau ala pē ki he ngaahi toputapu ko ē ko ē 'o e mo'ui'anga 'o e fonuá ni, pau leva ke liliu 'eku fakakaukaú ke fakahaohaoa'i 'a e me'a ko ē ko ē na'e tuku ki ai 'a e fonuá ni Sea.

Pea ko e me'a ia ko ē 'oku 'uhinga ai 'eku tu'u hake ko ē 'o toe fakahoha'á ko e kongá ko ē 'oku maumau 'oku ou tui ko e tama'imata ia 'o e fonua ko eni. Kuo alasi ia. Tau fakangofua 'e tautolu e Sāpaté neongo 'oku talamai he Konisitūtone Tauhi ke Mā'oni'oni ka 'oku talamai he Tohi Matolu, **Tauhi ke tapu.** Pea ko e me'a ia Sea 'oku 'uhinga ai 'eku toe fakahoha'a atu tau, fakafokifoki ki he me'a ko ē ko ē na'e tuku ki ai 'a e fonuá Sea pea 'uhī ka tau fou ki ha hala 'oku faingofua. Pea faingofua ki he ngaahi langa kotoa pē 'a ē 'oku 'amanaki ki ai 'a e Pule'anga ke faí Sea. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ia 'eku tu'u hake 'aki he ko u tui pē au ki he ngaahi langa na'e fai he Pule'angá ko 'enau ala pē ki he ngaahi me'a ko ē 'oku toputapu pea ko u tui leva 'oku tonu ke fai e saupulú ia.

Pea ko e anga ia 'eku fakahoha'a atu Sea 'i he houa ko eni, faka'ofa'ofa e ngāue 'a e Pule'anga na'e fai ko ia ka ko 'enau ala ko ē ki he me'a ko ē 'oku ou tui ko ē 'oku 'ikai tonu ke nau ala ki ai ko u tui leva 'oku tonu ke liliu Sea 'a e fa'unga ia ka tau fou ki ha hala ko ē 'oku faingofua angé. Ko e fakahoha'a pē ia ko u 'oatu Sea ki he 'uhinga 'oku ou tui au 'oku tonu ke liliu e me'a ko eni Sea. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 10, 7, Tongatapu 3. ...

Taimi: 1230-1235

Fakamalanga poupuu Tongatapu 10 ma'a 'Aisake Valu Eke

Kapelieli Lanumata: ... Tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea ko e talafakatapu kuo ato 'i ho tala mo kāpui 'i he kamata'angá. Tuku pe mu'a ke u fakamalumu atu ai kae fola atu si'i lou nonu popuá ni. 'Oku tatae ma'u pe ia me'i he 'atamai e tangatá he 'oku misiteli pea haohaoa ma'u pe 'ene fakatupu pea 'oku 'i ai pe taimi pea mo e founa e 'Otuá.

Ko e ngaahi 'aho ko eni kuo tau toki sītu'a atu mei ai Sea 'oku ou fakapapau atu 'oku 'ikai ke mama'o me'i he nima mafimafi 'a hotau fakamo'uí. 'Aho mahu'inga eni 'i he fonua 'o Tupou pea 'oku fanongo pea fakaongo mai 'a e kakai 'o e fonuá 'i Tongá ni pea mo tu'apule'anga 'i he 'amanaki fili mahu'inga 'oku tau fai ki he lafitani 'o 'eni kalia Pule'anga. Pea 'oku ou 'amanaki ko e fili 'oku tau fakahokó 'oku 'ikai ko e fili pe ma'a kitautolu kau Fakafofonga 'o e Kakaí mo hotau ngaahi vāhengá. Ka ko 'etau fili ma'á e fakalukufua 'o e fonuá kae'uma'ā 'etau fānau mo 'etau makapuna ki he kaha'ú. 'Ikai ke u toe fu'u lave au ki he puipuitu'a 'a e ongo kanititeití, 'ena tu'unga fakaako, 'ena taukei ngāue. 'Oku 'ikai 'ufikaua ia ki he Feitu'ú na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ni. Kae tuku pe ke u tātāsili atu pē 'i he ngaahi me'a 'oku ou tui pē 'oku fu'u mahu'inga ke toe fai ha tokanga makehe ki ai.

He ko hai tū ia 'oku hake ki he mo'unga tapu 'o Sihová, 'a e kilukilua' pea mo e taukapá. Ko e kakai pē 'oku nima ma'a pea mo loto 'ata'atā. Ko e nima ma'á 'oku 'ikai 'efihia ia 'i ha angahala 'o e mo'uí ni pea 'oku 'ikai ke lingi toto pe tali ha pa'anga 'uli pe pa'anga fakafufū. Ko e nima ia 'oku 'ikai manako ia he alaanoa'ia ki he pa'anga tukuhau 'a e kakai 'o e fonuá ka ke pule'i lelei. Ko e nima ia 'oku 'ikai ke manako ia he hala loto'api takai holo he koloa e kakaí pe ko e kaungā'apí. Ko e nima pe ia 'oku kūnima 'o fakata'ane 'o tali fekau ki he Haú.

Ko e loto ma'á ko ha fa'ahinga loto ia 'oku ulo faka'aho 'a ia e mā'oni'oni faka'otuá ko e faitotonu he ko e mohenga ia ki he talame'a ki he nima 'oku ma'a. Pea 'oku ou faka'amu ko kitautolu kotoa he Falé ni 'oku tau nima ma'a pea mo loto 'ata'atā he 'oku tala ma'u pe he nimá e anga 'o e lotó. 'Oku hā ki maama e ngāue hotau nimá ka ko Sihova pe 'e taha 'oku 'afio ki hotau lotó. Ke 'oua te tau hohoi ma'u pē ke tākaki ha lelei ke mākona ai pe ha fa'ahinga loto 'oku talafatongia ...

Taimi: 1235-1240

Kapelieli Lanumata: ... ai 'a e 'Otuá 'o 'ikai ko ha'ate lelei fakafo'ituitui pe ko e fili 'okú te fakahokó ma'a hoto vāhengá pē pe ko e fili 'okú te fakahokó ke ma'u ai ha lakanga pe ko e fili 'okú te fakahokó ke te toe lava mai ki he Fale Alea 'o Tongá 'i he fili 'o e ta'u fo'ou.

Na'e fa'u pē 'a natula ia ke haohaoa mo tuputupu'a kae pango na'e mole ia he talangata'a 'etau 'uluaki mātu'á. Na'e tuku 'e Tupou 'a e fonuá 'i Pouono ko e 'Otua mo Tonga ko hota tofi'a pea foaki pea mo e tau'atāina kakato 'o a'u mai pē ki he 'ahó ni.

Sea, 'oku ou fokoutua pē 'i hoku fokoutua'angá peá u vakai hake ki 'olunga ki he me'a'anga 'o e Feitu'ú na ki he sila e fonua 'o Tupou. Ko e tumu'aki ia 'a e kalauni pea mo e ongo lou

‘olivé, siasi pea mo e fonua kae mālohi ha Pule’anga. ‘Oku fiema’u ke ma’a ‘a e matavaí kae lava ke tafe lelei ki mui vai. ‘Osi ‘ofa ‘e Tupou pea langi mama’o pea mei Fangatapu ‘i he 2010 ‘o ne lākoifie ke ‘omai ‘a e mafai fakalele hotau fonua ki hono kakai. Ta’u eni ‘e 14 pea tau pehē tokua kuo tau lava’i ha momo’i me’a ka ko e ngālulululu pē mo e malomaloa’a.

Ka ma’a e matavaí ‘e langa pe ‘e he kakai ‘a e fonua ‘o Tupou pea ‘e kei ‘ofeina ange pē ‘e Tupou pea mo e Hou’eiki ‘o e fonuá ‘a ‘etau ki’i fonua ko Tonga. He ko hotau fa’ungá pē ia pea mei ‘aneafi ko e Tu’i, hou’eiki pea mo hono kakai. ‘Ofa ke monimonūmonitonu ‘a e pule ‘a Tupou ‘o ta’engata. ‘Oku tuha e kalofiamá mo e ‘atamai matalá. Leveleva e fakahoha’á.

‘Eiki Sea: Mālō e fakamalanga, Tongatapu 7 ko ho taimi ‘oku kamata he taimi ni.

Fakamalanga poupu Tongatapu 7 ma’a Dr. ‘Aisake Eke

Paula Piveni Piukala: Tapu pea mo e Seá tapu ki he kau Mēmipá. Sea na’e ‘ikai ke u ‘amanaki ko e fiema’u ke u toe fakamalanga. Ko u tangutu fuoloá, ko e me’a na’e ‘ata mai kiate au ‘a e fofonga ‘eku fine’eiki Sea pea ko u loto ke u ‘omai e talanoa ko eni ke fakamakatu’unga’aki ‘a e ‘uhinga ‘o e ‘ahó ni.

Sea ‘oku ‘ikai ko ha toki ‘osi eni ha fili lahi pea ‘oku ‘ikai ko ha kau kanititeiti eni ko e toki ō mai. Kanititeiti eni na’a tau fe’ao mai he ta’u ‘e 3 he Falé ni. ‘Ikei ke u tui ‘oku ‘i ai ha mahu’inga ke tau toe pata’i nautolu. Sea na’e ‘i ai e, hoko e ta’u 80 ‘eku fine’eiki na’á ne ‘omai ‘ene faka’amu. Ko ‘ene faka’amú na’a mau toko 10 ...

<006>

Taimi: 1240-1245

Paula Piveni Piukala: ... ke faka’ilonga’i ange mu’a hono ‘ahó, ko mautolu toko 10 ke mau tånaki silini taki 10,000, ko ‘ene faka’amu ke ne lī ia he misinale ke ne fakamanatu’aki pē ia ‘ene tou’angá.

Sea na’e lahi e tālanga Sea. Tālanga hake e fa’ahinga fēfē ke ‘ai’aki pe ha’o tikite ke ke folau ki Siamane, folau ki ho fānaú. Fēfē kapau ‘e tånaki e silini ‘o ‘ave ia ‘o foaki ma’á e masivá, fēfē kapau ‘e ‘ave ‘o langa’aki ha holo. Na’e ui au homau fanga tokouá mo hoku fanga tuofafine ko e pisikoa. Ko e me’a ko ē na’á ku hanga ‘o fakafoki ki he’enu fakakauká, ‘oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ke mau ō mai ‘o tipeiti’i pe ko e hā ‘emau fakakauká. Ko e me’a eni ia ko e faka’amu ‘a ‘emau fa’ē. Ko ‘emau me’a pē ‘oku fai ko hono fai pē ko hono tuku, ‘oku ‘ikai toe ‘omai ho’o fakakaukau.

Sea ko e Konisitūtoné, ko u kole ki he Kalaké ke ‘ohake e Konisitūtoné. ‘Oku ‘ikai ko ha’atau malanga pōlotu ‘atautolu eni, ‘a e mahu’inga ki he motu’á ni Sea na’á ku hū pē he sitepu e Falé ni na’á ku fakatokanga’i e mahu’inga ‘etau fuakava ‘oku faí. Ko e fuakava ‘oku tau faí Sea, tau talangofua. Na’a ke ‘ilo lelei pē ‘a e fiema’u ‘e he motu’á ni ke u ‘oatu e fo’i lea ko e *truly loyal*, ke u *loyal*. ‘Uluaki ia e *component* e fo’i fuakavá. Ua e *component* ke tauhi e Konisitūtoné ke mā’oni’oni, me’a ia ‘okú ne tataki kitautolu he Falé ni. Pea ko e tolu e fo’i fuakava Sea ke ‘osikiavelenga hoto ivi mo hoto poto mo hoto ‘atamai. Ka mole ai ‘ete mo’ui ke lelei ki he Tu’i pea lelei ki he kakai ‘o e fonuá.

Sea ko u fie ‘ohake kupu 41 he ‘oku ou mahino kiate au ‘a e mahu’inga ke taki’aki e Falé ‘a e maamá he ko e ‘isiu ko ení ne lave ki ai e Nōpele mei ‘Euá. ‘Oku ‘ikai ko ha’atau ō mai ‘atautolu ke tau toe fakatautu’ā tangata. Ko e mahu’inga e kupu 41 Sea ke mahino ia ki he Falé ni ‘o hokohoko atu kae ‘oua leva kuo toki loto e Falé ni ke liliu pea toki ‘asi mai e ‘ulungaanga ko ení Sea.

Ko e Tu’í ko e pule ia ‘o e kau Nōpelé mo e kakai kotoa pē. ‘Oku toputapu ‘a e sino ‘o e Tu’í, ‘oku ‘iate ia ‘a hono pule ‘o e fonuá. Ka ‘oku ‘i heni e kau Minisitā ‘a hono fai e ngāué ko e pulengāue ia ‘oku ou talanoa ki ai Sea. Na’e ma’u hala he feme’a’aki e Falé ni pea ‘oku ou tui Sea ko e ‘uhinga ia na’e ‘ai’ainoa ai ko ‘ene faka’amu, ko ‘ene faka’amu. ‘Oku a’u ‘o tala ‘oku tau pōpula, ‘ene faka’amú.

Sea na’e ‘ikai ke u loto, ‘ilo lelei pē ‘e he Fakafofonga ‘o Vava’u 16. Na’á ku feinga ke nau hanga ‘o fakahekeheka e fonuá ‘o fakamā’opo’opo he ‘ahó ni, ‘amanaki ke tau tali e Pilinisi ‘o e Melinó ‘apongipongi. ‘Oua ‘e toe ‘omai ha kanititeiti, ‘ai ke taha e *nomination* pea tau pelu ‘o ngāue’i e mangafā ko ení he ko ‘ene faka’amu. Ko e ‘uhinga ia na’e loloto ai ke u toe tu’u Sea ‘o lea, he na’e faka’amu pē ‘emau fa’ē.

Sea nau ‘amanaki au te nau ō mai tukulolo, ‘o ‘oua ‘e toe ‘omai ha kanititeiti ...

<007>

Taimi: 1245-1250

Paula Piveni Piukala: ... ke ‘oua te tau tipeiti ke hangē ‘oku moveuveu e fonuá.

Sea ko u fie lave ki he tali na’e fai he’eku kuí taimi na’e fakahoko mai ai e talafekau ‘a Kuini Sālotē kuo tō tau ‘a Henelī Taliai he tau lahi hono 2. Ko e tali eni na’á ne faí, ‘alu ‘o tala ki he Kuini mālo e ma’u faingamālie ke mau ‘aonga ai ki he fonuá. Pea ka ‘oku kei toe ha fatongia ko e fānaú eni ‘oku kei toe pē.

Na’á ku ‘amanaki au Sea ke ha’u e Pule’anga lolotongá ‘o tukulolo ke tau fatu ha fonua ke fakamā’opo’opo e kakaí he ‘oku mahino e Konisitūtoné. Sea ne mahino pe kiate au ‘oku ‘omai e ‘aho 14 Sea ne lalave kiate au e Tō Folofola he ‘aho na’e fai ai e laka ma’a Sīsū ‘aho 4 Tisema ‘o e māhina ní pē. Na’á ku fa’a nofo ‘o fehu’ia Sea he Falé ni, ko e hā e ‘uhinga ‘oku tau fai ai e lotú ‘a tautolu e kau Mēmipá, he na’á ku ongo’i ‘oku ‘ikai ke fai fakamātoato Sea. Lahi e ngaahi taimi ko u fanongo hake ‘oku kanolelei e kongokonga e lotú peá u pehē ke u ki’i ‘ā’ā hake ‘i he’eku fakakaukau ko e ha’u mei hono lotó. Sea, na’á ku ‘ohovale ko e *laptop* ‘oku lau mei ai e lotú. Fakamu’omu’a nima, fakamu’omu’a ngutu pea ko u fakamālō atu ai ki he Feitu’ú na Sea hono ‘omai ha taki lotu ke ne tataki ‘o e ‘ahó ni. Tui e motu’á ni ko e fakamā’opo’opo ‘o e fonuá ni, ko e fakamā’opo’opo’aki pē e maamá.

Ko e laumālie ‘o e kupu 56 ‘e Sea, ko e kupu 56 ‘o e Konisitūtoné ‘oku fili mai e kau Fakafofonga ‘o e Hou’eikí, fili mai e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘o hoko pē e Falé ni ko e Fale pē ‘e taha. ‘Oua ‘e ō mai mo ha fakafa’afa’ahi Sea ka tau nofo ke pule’i lelei e fonuá he ‘oku ua pē ongo faha’í. Ko e *corrupt* pe ko e *anti-corrupt*, ko e pule’i lelei pe ko e pule’i kovi pea fai ai ‘etau tipeití he maama ko iá. ‘Oua ‘e ‘uhinga ‘etau hiki nimá ko hono ‘uhingá ko ha’o faingamālie pe ko ha taha ‘okú ke kau ki ai. Pea na’á ku feinga Sea he fo’i maama e Tō Folofola ko iá ke u taki e kulupu ko ē na’a nau fakahū e *VONC* ke ‘oua te nau ngāue’aki e me’angāue *evil* ko ia ko e fakatau hoosi. Mahalo na’a ngāue pē ia ‘i ha feitu’u ‘ikai ke u ‘ilo au ki ai. Ka

ko e *composition* ‘o e Falé ni Sea mo e fili fakataautaha, ‘ikai ke fakapaatí ‘oku fakatu’utāmaki pea ‘oku hoko e fakatau hoosí ko e *evil* ia Sea.

Na’á ku ‘eke ki he fakataha’angá ko e hā e kehekehe ho’o kole ke ‘omai e *portfolio* ko ē ma’aku ka u *guarantee* atu ‘eku voutí. Ko e hā ‘ena kehekehé ko e ‘omai e fo’i tenali ‘e 30 ka u lavaki’i atu ‘a Sīsū, hā hona kehekehé. Sea ...

Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku ‘osi ho taimí ka te u faka’atā atu e miniti ‘e 2.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fakamā’opo’opó Sea na’e pehé ni, mou tu’uma’u fai e lau mo e faka’amu ‘a Tupou 1 ke ‘ave ho’omou falalá ke maama e lotú mo e akó he ‘e hoko ‘etau ngāue ‘i Falé ni ko e veve pē. Kapau he ‘ikai ke tau ‘ave ‘etau falalá ki he maama e lotú mo e akó.

Kapau te tau ‘ave ‘etau falalá Sea ki he fakatau hoosí ke me’a ange Sea ki he fu’u fakamā ‘oku hoko he Falé ni, ‘a hono ngāue’aki ‘a e fakatau hoosí pea ko u ‘ofeina ai e Fakafofonga ‘o Niua 17. ‘Aneafi na’á ne kaila ‘oku ta’efalala’anga, ‘ahó ni kau ia he *nomination* Sea. Mou ‘uta ange ā ki he fakamā ‘oku fanau’i pē ‘e he Falé ni he ngāue ‘a e fakatau hoosí. ‘E lava fēfē ke tau utu ...

<006>

Taimi: 1250-1255

Paula Piveni Piukala: ... ha fa’unga te ne fakahoifua ke pule’i lelei e fonuá.

Ko u faka’osi’aki pe eni Sea. Lava atu mautolu homau fatongiá ko e fo’i pulú ‘oku ‘i he tēpile ia ‘o e kau Nōpelé. ‘Oku ou lau e tēpile kau Nōpelé Sea pea ko u kole fakamolemole he lahi ‘eku lea hoha’a kia kinautolú. ‘Oku ou lau e tēpile kau Nōpelé ko e *electoral college* ia ‘o e sisitemi fakapolitikale ‘a ‘Ameliká. ‘Oku lau kinautolu ko e kakai ‘oku fakapotopoto ange ke nau fakapalanisi ‘a e fili tokolahi he pule koví pea ‘e hanga leva ‘e he fakapotopotó neongo ‘ene *majority* ka ‘oku lava ‘e he fakapotopotó ‘o fakataulama lelei ‘a e halanga’anga, halafononga ‘o e fonuá Sea.

Eiki Sea: Fakafofonga ‘oku ‘osi ho taimí.

Paula Piveni Piukala: Pea ko u, kimu’a ke u ‘osí Sea ko u pōpoaki ‘ofa pē ki he fonuá ni, kakai e fonuá ni. ‘Oku nofo ‘a e kaha’ú mo e melinó mo e pule lelei he nima ‘o ‘etau kau Hou’eikí, leveleva e malanga kae tau.

Eiki Sea: Mālō, me’a mai Tongatapu 3.

Fakamalanga poupu Tongatapu 3 ma’a Viliami Uasikē Lātū

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’ú na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá. Tapu heni ki he kau fakaafe kotoa pē ‘oku mou me’a heni he ‘aho fakahisitōlia ko eni. Mahino ‘aupito pē ‘a e lau ‘o pehē ko e ‘uhingá ko ‘etau ō mai ‘o kemipeini pea mahino ‘aupito pē mo e lelei ia ‘a e ongo kanititeití. Ka ko e mo’oní ia ko e kau Nōpelé ‘oku nau hanga ko ē ‘o *decide* e ‘ahó ni pe ko hai ‘e Palēmiá, ‘osi ‘ilo kotoa pē ‘e tautolu. Pea neongo ‘etau feme’a’aki ‘i ha ngaahi ‘uhinga kehekehe mo e lelei ‘o Tongatapu 5 kae ‘uma’ā ‘a Vava’u 16 ko e loto pe ko ē

‘o e Hou’eikí ko ia ‘e faí. Pea neongo na’e fai ‘a e feinga Sea ke fai ha fakatahataha ‘a e kau Fakafofonga ko eni e Kakaí ne tu’o lahi, tu’o 3, tu’o 4. Ka na’e ‘i ai pē ngaahi ‘uhinga na’e ‘ikai ai ke mau fesiofaki ai he ngaahi me’a na’e tonu pē ke mau lava ‘o tukulolo pē kae lava ha’amau ngaahi fakataha.

Me’apango pē ko e ngāue ‘a Tongatapu 7 ia ‘o me’a atu ki he Niua 17. Na’e mahino ‘aupito pē hono tukulalo’i ‘o na ia ‘o Niua 17, ‘e he kau Fakafofonga ko eni tahá, ko mautolu ia na’a mau *okay* mautolu ke fai ha talanoa mo Niua 17. Ko ia ai ‘oku fu’u vave hono pehē ‘oku tukuhifo pehe’i ha Fakafofonga. Me’apango ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fakatonutonu ‘i he taimi ko iá ka ko e ‘uhinga ia ko ē me’á he na’e ‘ikai pē ke nau *treat* ‘enautolu fakalelei ‘a e Fakafofonga ko ení ko ‘enau siolalo ki aí.

Kaikehe Sea ko ‘eku tu’u hake he pongipongi ní ke fakamālō’ia’i ‘a e ongo kanititeití Tongatapu 5 kae ‘uma’ā Vava’u 16 ho’omo ma’u ha loto lahi mo e kātaki ka mo kanititeiti ki he fili Palēmia ko ia ‘a Tonga ní.

Sea ko e tu’u ‘a e motu’á ni ia ko e poupou kia Dr. Viliami Uasikē Lātū ‘o Vava’u 16 ke hoko ko e Palēmia ‘o Tonga. Mahalo kuo maau homou filí ‘amoutolu. Pea ke pehē ko e hā e me’a te u toe fanongo ai ki he motu’a ko ení. Kae tuku pe mu’a ke u ki’i talatalanoa taimi si’i pē he ko ē ‘oku ‘i ai pē ki’i miniti ‘e 10.

Ta’u eni ‘e 11 ‘eku ‘i Fale Aleá ni ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu 3 pea ko e mei ta’u ‘e 9 ai nau ‘i he Kapineti kehekehe, kau ai ‘a e Kapineti ‘a ‘Akilisi pea mo Pohiva Tu’i’onetoá. Ne u fengāue’aki ai mo Vava’u 16 he ta’u lahi pea tatau pē mo Tongatapu 5 pea ko u ‘ilo ‘ene, ‘ena poto’i ngāue’aki pea ko e ngāue ‘osikiavelengá ia mo e fa’a kātaki ‘oku mahino pē.

Mahino foki Sea ‘i he fengāue’aki ko ení ‘a ‘ene ngāue fakalotofonuá he ko e ‘uhingá ko ‘ene ngāue ko eni ke tupu ‘a e tafa’aki taautahá pe ko e *private sector*. Ka na’e kau ai ‘e Sea kimuí ni mai ‘emau fengāue’aki ki he ngaahi tapa kehekehe ‘i māmani hangē ko ia ko e *General Assembly* ‘a e *UN*, ko e fakataha *COP* ko eni ki he *climate change* mo e alā me’a pehē. Ko e ‘uhingá pē ‘oku fiema’u ha kakai taukei ke nau fai ‘a e ngāue ko iá.

Pea ko e ‘uhinga ia ‘e taha ‘oku fai ai e poupou ki he kanititeiti ko eni ‘a Dr. Viliami Lātū he ‘ikai ke uesia ai e ngaahi ngāue ‘osi fai hono fakapou mo fai hono tokanga’i ...

<006>

Taimi: 1255-1300

Siaosi Sovaleni: ... ‘i he kaha’u vave mai. ‘E kau Fakafofonga ka ‘i ai ha loto ia ‘oku lēvei he motu’a ni pea kātaki ‘o fakatatafi atu. Ka mou sio pē mu’a kia Vava’u 16 ki he’ene lelei mo hono naunau ke hoko ko ha taki. ‘Oku ‘ave ho’omou lotó, ko e faka’amú ia ke ‘ave homou lotó kia Vava’u 16. ‘Oku ‘ikai ko Siaosi Sovaleni Fakafofonga, ka ko *Dr Viliami Lātū Fakafofonga* ‘o Vava’u 16. ‘Oku kehe pē Fakafofonga ia Vava’u 16 mo hono naunau fakataki ‘oku tonu ke mou mātā. Pea kapau ‘e lava ke mou fiemālie ka u nofo au ki tu’a he Kapinetí pea sai leva ia pea fakahoko ia. Kehe pē ke mou me’a ki he lelei ‘o e tokotaha ni *Dr Viliami Uasikē Lātū* ka ‘oku ‘ikai ko e tōnounou ‘a e motu’a ni.

Sea na’a ku fokoutua pē tatau pē pea mo Tongatapu Fitu na’e ‘ikai ke ‘ai ke u toe fakahoha’asi e Fale ni. Ka ko u pehē pē ke fai pē ha ki’i lea ‘o poupou pē ‘o talanoa pē ki he ngaahi me’a

‘oku tonu pē mahalo ke ‘ohake. ‘I he uike kuo’osí Sea na’e *launch* ai pea na’e tuku atu ai e līpooti fekau’aki mo e ma’u ngāue pē ko e *unemployment*. Peseti pē ‘e ua Sea ‘a e *unemployment* he taimi ni, peseti ‘e ua. *Inflation* ‘i he’emau kamata ko ē he Pule’angá na’e 10.9, ‘eke mai pe ‘oku fiha he taimi ni? 0.9, 10.9 ki he 0.9.

Me’a ko ‘eni ki he kau Minisitā tau pehē ko ‘ene fie *fire* ha tahá, ‘oku mou mea’i pē moutolu kau ngāue fakapule’anga fuoloa ko e *PSC* ‘oku nau fai e tu’utu’uni ko iá, ‘osi to’o e mafai ko iá mei he Minisitā. Fuofua taimi ke ‘i ai ha’atau *budget* ‘e palanisi neongo e feme’a’aki aí na’e lōloa. Fokotu’u ‘o e *Anti-Corruption*.

Ko ‘etau sio ko eni ki he hala fakakavakavá ‘oku ou tui tatau au mo e Fakafofonga Tongatapu Nimá. ‘A e fiema’u mo e mahu’inga ‘o e ngāue ko ia ke fokotu’u ha hala fakakavakava ‘i he ‘alu ko eni mei Ma’ufanga ki he feitu’u Folahá. Pa’anga ‘e 114 miliona *US* Sea ‘a e hala fakakavakava ko ení, fai e talanoa holo hifo ‘o 100 ka ‘oku kei lahi mama’o pē eni ‘i he pa’anga ‘oku ‘omai ki Tonga ní. Pea ko u faka’amu au kapau ko e Tongatapu 5 ‘e Minisitā Pa’anga ha taimi ke ne hanga angē ‘o ‘omai angē ‘a e fo’i pa’anga ko ení hei’ilo na’a lava ai. He ko u poupou au ke ‘ai ha hala fakakavakava ka ko e me’apangó pē tu’u e taimi ní ‘oku ki’i nounou faka, hangē ko e fakakata ‘a e kauleká nounou fakavesitapolo.

‘I he tafa’aki ko eni e toutái ko e Tonga *Fish* ko e *project* eni na’e tokanga’i ‘e Lord Fohe. Ko ia ‘a e *best ranking project* fekau’aki pea mo hono tokanga’i ko eni ‘o e tahí kau ai pea mo e ‘ōseni ‘e he Pangikē ‘a Māmaní. Pea ‘oku fai e feinga he taimi ni na’a lava ai ‘o toe ma’u ha pa’anga lahi koe’uhingá pē ketau piki pē ki he ngāue lelei ko eni ko eni ‘a e ‘a e *project* ko eni e Tonga *Fish*. Pea ‘oku mo’oni pē ‘a e lau ‘a Tongatapu 5 ki he ngāue ko eni ki he *Strategic Development Plan* fika tolú. Pea ‘oku fai ‘osi fai e ngāue ki aí ka ko ‘etau sioloto atu pē pe koe tafa’aki ‘a Viliami Lātū pē ko e tafa’aki ‘o ‘Aisake Eké hano *incorporate* ia ki he *budget* ‘i he *budget* hoko mai ko eni ka tau sio atu ko ē ki ai ‘i Mē pea mo Suné. Pea kamata leva e tā foki e nō ko eni Siainá.

Ko e ‘uhinga ‘eku talanoa hení ‘e kau Fakafofonga ‘oku ‘ikai ko ha sanitungua ka ko e ‘uhingá pē ko Viliami Lātū na’e kau tonu ‘i he ngaahi ngāue ko ení. Na’e ‘i loto ‘i he ngaahi ngāue ko ení. Ko e mole ke mama’o ia ke pehē ko e ‘uhingá pē ko e Pule’angá. ‘ikai ka ko ‘ene taukei ka ko ‘ene a’usia ka ko ‘ene ‘i ai tonú ‘oku ‘uhinga ai e poupou ‘a e motu’á ni ka Viliami Lātū. Ko e ‘uhingá pē ko e ngaahi fakalalakaka mo e ngaahi ngāue lelei ko ia na’e fakahokó.

Me’a ko eni ki he ngāue Sāpaté tuku atu ia kia kinautolu ‘a e kau mataotao he tafa’aki ko iá ke nau toki hoko atu nautolu ‘i he faka’uhinga ko iá, ka ko ‘etau muimui pē he Konisitūtoné pē.

Sea ‘i he’etau tu’u ‘i he ‘aho ní ‘oku ‘i ai pē e faka’apa’apa mo e tui ‘a e Mēmipa, ‘oku ‘i ai e tui ‘a e ...

<008>

Taimi: 1300-1305

Siaosi Sovaleni: ... Mēmipa kotoa. Pea neongo pē pe ‘oku tatau mo e motu’a ni pē ‘ikai ka ‘oku tau taki taha ‘i ai pē ‘etau tui. Ka mou fili ‘i 16 ko e tokotaha ‘eni ‘oku fonu faka’apa’apa pea ‘oku mo taau ma’u pē ‘ene fakafōtungá tatau pē ha taha ‘i he Fale ni. Me’a ní ‘oku mou fiema’u ke mau anga ta’etaau atu mo ta’efaka’apa’apa ka mou toki ō mai ‘o fili ‘ia mautolu?

Ko e ‘uhinga ia ‘eku pou pou kia Viliami Uasiké he ko e Fakafofonga faka’apa’apa mo fie tokoni lahi eni.

Kae kehe kau Mēmipa Fale Alea ko e ‘aho ni ‘oku fai ai ‘etau filí pē ko hai te ne tataki hotau fonuá ‘i he māhina ‘e 11 ko ení tau hanga atu ki aí. Ka ko e lea mahu’inga he’etau talanoa ko ení e takí, ‘oku ‘ikai ko ha tokotaha pē ka ko e kakai tokolahi ‘oku ne pou pou’i ‘a e tokotaha ko ení. Ko e kau Fakafofonga ‘oku ‘i ai e kemi ‘e taha ‘oku valu, hiva e tafa’aki ‘e tahá. Pē lava pē ‘o tala ‘oku 10 ki he valu. He ‘ikai ke nau lava ‘e nautolu ‘o fa’u ha Kapineti pē ‘oku toko 12. ‘Oku pau ke nau fengāue’aki mo e Hou’eikí pē ko e ‘omai ha taha mei tu’a pe ko e tafa’aki ‘e taha ko ení ‘oku ‘i ai ‘a e kanititeiti ‘e tahá. Ko ia ‘oku ‘i ai leva e tokanga makehe ki he hā ‘a e *composition* pē ko e hā ‘a e fengāue’aki ‘e lava ‘e ha tafa’aki pē ko e tafa’aki ko ení ‘o Tongatapu 5 pē ko Vava’u 16 ‘i he’etau ‘unu atu ko eni ki mu’a ke fai ha faitu’utu’uní.

Kimu’a Sea na’a ku talanoa ai ki he hala fakakavakavá me’a ko e māhina ‘e 11 ko eni Sea ‘e ‘ikai ke lava ha me’a ia ai ‘a e, ko e ko e fo’i me’a mahu’inga ia ki he motu’a ni. Pea ko e kongia ia ‘eku pou pou ko ē kia Viliamí ke fai ha ngāue ko eni ‘e lava fai he māhina ‘e 11. He ko e ngāue ko eni tau pehē ko e hala fakakavakavá hangē ko ‘eku laú ko u pou pou tatau pē e ongo kanititeiti ke fai ia ka ko ‘etau talanoa ‘atautolu ki he ta’u ‘e tolu ki he ta’u ‘e nima Sea.

‘A ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e faka’amu ‘a e motu’a ni mou fili pea ‘oku tatau pē mo e ngaahi kemi ngaahi lea kimu’á fili fakapotopoto. Ko e hā e me’a ‘oku fiema’u, ko e hā e Pule’anga ‘oku fiema’u ki he māhina ‘e 11 ‘oku toé. Kapau ‘e to’o leva pea mo e taimi ‘e *dissolve* ai e Falé ka tau tau teu ki he filí māhina ‘e valu ‘oku toé. Ko e kole ia ‘a e motu’a ní ko e hā ha fa’ahinga Pule’anga ‘oku mou fiema’u ke hoko ‘oku fiema’u ke fai e fatongia ko eni ‘i he fo’i māhina ‘e valu ki he māhina ‘e 11 ka hoko maí.

Sea ‘oku ai e fakamālō atu ki he Feitu’u na ‘i he faifatongia he fu’u ta’u kakato ko ení fai fatongia lelei. ‘Oku ai pē fakatauange ke ke ma’u kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ho Falé Sea ha Kilisimasi fiefia pea mo ha Ta’u Fo’ou kelesi’ia. ‘Oatu pe heni ha talamonū ki he ongo kanititeiti ‘ofa pē ke mo ma’u ha fili fakafiefia mo ha fili kelesi’ia. ‘Ofa lahi atu Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipá, tatau atu ai pē mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele Ha’apai pea toki hoko mai e Fakafofonga Ha’apai 12 mo Niua 17.

Fakamahino ‘Eiki Nōpele Fika 1 Ha’apai ko ‘enau pālotí ‘e fakahokó ko e loto pe ia ‘a e Hou’eiki Nōpelé

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu pea hūfanga atu mu’a ‘i he tala fakatapu kakato ‘oku ke aofaki pea pehē foki ‘a e tapu ki he Hou’eiki mo e kau ‘a’ahi ‘a e kakai mahu’inga ‘oku tau kau fakataha he ‘aho mahu’inga ni.

‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke ‘ai ke toe fai ha fakahoha’a ia ka ko e ki’i fakahoha’a nounou pē te u fai. ‘Uluaki ‘oatu pē talamonū ki he ongo kanititeiti loto to’a mo loto lahi ke pole ki he fatongia mamafa ko eni ko e tataki e Pule’anga Tongá. Pea ‘oku ou tui ko ia pē ‘e fili he ‘aho ni, fakatauange ki he ‘Otua Māfimafi ke ne foaki ivi mo ha mālohi ke tataki ‘aki ‘a e Pule’anga Tongá.

Sea ko e lave pē ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ki he tu’u ‘a e Hou’eiki Nōpelé. ‘Eiki Sea ko e Hou’eki e fonuá ko e me’a ko ē te mau fili ki aí ko e me’a pē ia na’a mau fēmahino’aki ai. Hangē pē ko e uike ua ko eni na’a ke tuku maí, na’e fakahoko he ngaahi tafa’aki kehekehe e ngaahi fakataha

mo e ngaahi felingiaki fakakaukau ‘o nau a’u ki ha ngaahi makatu’unga ke fakahoko ‘aki ‘a e ngāue mahu’inga ‘o e ‘aho ni. Pea na’e pehē pē Hou’eiki Nōpelé Sea. Na’e fai e ngaahi felingiaki fakakaukau pea ‘oku a’u pē ki he femahino’aki ...

<008>

Taimi: 1305-1310

Lord Tu’iha’angana: ... pea ko e me’a pē ia ko e lotu pē ia ‘o e kau Nōpelé. Mole ke mama’o ‘Eiki Sea ko e lotu e Hou’eiki he ‘aho ni ko ha tataki ‘e ha taha pē ko e kaila mai ‘a ha taha pē te mau aafe ko e ilifia ki ha taha, hala ia Sea. Ko e me’a ‘oku fakahoko ‘e he Hou’eiki Nōpelé ko e lotu pē ia ‘o e Hou’eki Nōpelé ‘i he ngaahi makatu’unga mo e ngaahi femahino’aki. Ko ia ‘Eiki Sea ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni. Ka ‘oku ‘i ai ha toe tala kehe pē ko ha pehē ke fa’oa pulu ha taha ke *credit* ai na’a ne afe’i e kau Nōpelé, hala mama’o ia. Ko e me’a ‘e tu’u ai e Hou’eiki mo ‘enau fakahoko ‘enau pāloti he ‘aho ni, ko e lotu pē ia ‘o e Hou’eiki ‘i he ngaahi makatu’unga mo e ngaahi feme’a’aki na’a nau fakahoko. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō, Ha’apai 12.

Fakamalanga poupu Ha’apai 12 ma’a Dr. ‘Aisake Eke

Mo’ale Finau: Sea ko u fakatapu atu ki he Feitu’u na, ‘ofa lahi atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea he fataki e fatongia mamafa mafatukituki ‘i he fu’u mangafā fakahisitōlia ko eni kuo tau fou mai ai ‘Eiki Sea.

Sea fononga mai e fonua ni he me’a fakapolitikalé he ta’u lahi talu mei he 2010 ‘Eiki Sea lele mai e motu’a ni ki he Fale Aleá mo ‘eku fakakaukau ki ha ‘aho ‘e lava ai e toko 17 ‘o fakahoko ha feilaulau. Ke nau lava ‘o omi pea tu’u hake pē ha taha ‘oku ne pole ki he lakanga ‘o e Palēmiá pea ne hanga ‘o malanga’i mo tu’uaki ‘ene ‘ū *policies* mo e ‘ū me’a ‘oku tui ki ai, ‘e langa ai e fonuá pea fakahekeheka e kakaí ke *top* fika ‘uluaki ‘i he *priority* ‘a e fonuá pea tukuange leva ki he toengá ke nau *vote* tau’atāina. Pea ko e *PM* ko ē ‘e ikuná te ne hanga leva ‘o fili ‘e ne Kapinetí *all* mei he 17 mo e hivá ‘o fakatatau ‘Eiki Sea ki he *merit* pē ko e *worthy* ‘o e ngaahi fekitoa kehekehe ‘o e halafononga ‘o ha *good leader*.

‘Oku ‘ikai ke tau ‘i heni ‘Eiki Sea he ‘aho ni ko e fili ‘o ha *Minister* ‘oku kehe ‘a e naunau ia ‘o e *Minister* ko e *ministry* ‘ata’atā pē ia. Ko ‘etau ‘i heni ‘Eiki Sea ko ‘etau fili ha *good leader*. Fakamolemole pē ‘e ki’i nounou pē ka kou lotu pē ke u hanga ‘o ki’i lau atu ‘eku ki’i tohi na’u paasi ki he kia Viliami Lātū, fakamolemole pē tau talanoa ma’a pē he tēpilé. Na’a ku tohi ki ai Pila *if you withdraw today because of the current circumstances, the people of Tonga will lift you. You’ll have a legacy and a history.*

Sea ko u ‘ofa lahi atu kai ke toe ‘aho ‘eni ia Sea ke tau ō mai tautolu ‘o *detail* ‘ohake na’e hā ē mo hā ē. Ko ‘etau nofo ko eni ‘Eiki Sea kuo tau fe’ilongaki, na’a mo e kakai e fonuá ‘Eiki Sea ‘i henau fanongo he letiō. Sea kapau te tau foki he ‘aho ni ki he kau ngāue fakapule’angá, faka’ofa mo’oni ‘Eiki Sea. ‘I ai ni’ihi nau momou ‘Eiki Sea ‘ikai ke nau lava ‘o lea, na’e ‘ohake ‘anenai ‘e ‘Aisake ‘anenai ‘Eiki Sea ‘a e *whistle blower*. ‘I ai ni’ihi ia momou ‘Eiki Sea ka ko u kole heni ki he ongo tafa’akí lōua mo e kau Nōpelé ko kimoutolu fakatefito e ‘aho ni. ‘Oku ‘ikai ko e ‘aho ‘eni ‘Eiki Sea ‘o e lau mata’i fiká. Óku ‘ikai ko ha *pure democracy* eni pē ko e *complete democracy* e fonua ko eni, *Tonga is Tonga*. Ai ki’i kongá he himí ‘anenai na’e pehē ko ha monū ‘etau kei ma’u ha Hau kaukau.

‘Oku fiema’u ‘Eiki Sea ke tau hanga puke ma’u ‘a e ngaahi tala pea mo e ngaahi tui mo e ngaahi *culture* fakahisitōlia lelei. ‘Oku ou talanoa eni ‘Eiki Sea ki he *culture* lelei angé. Pea ‘i he’etau puke ko ia ‘Eiki Sea ‘o *combine* mo e *element of democracy* te tau foomu he ‘aho ni ‘Eiki Sea mo e *way forward* ‘a e *Merry Christmas* ki he fonua ko eni Sea. Ke tau ikuna he ‘aho ni ha ikuna kāfakafa. ‘Oku kai ko ha ikuna ‘oku ha’u ‘o fakatau mai ha’aku mafai ka ko e ikuna ‘eku tukulolo kakato ke tau ngāue fakataha ‘o hiki e fonuá ke tau fokotu’u ke hoko ko ha fonua ‘oku monū’ia. Pea ‘e laka ‘e ha’u leva ‘etau fānaú ‘Eiki Sea. Tohi mai hoku ki’i foha ‘Eiki Sea ‘anenai ko e ki’i foha ko eni ‘Eiki Sea na’e ako Liahona ‘i he ‘osi ko eni e ...

<008>

Taimi: 1310-1315

Mo’ale Finau: ... ‘a e me’a ko eni e 2006. Tohi mai e leká ‘o ne pehē mai, *dad good luck*, ‘ofa ke mou ma’u ha fonua lelei. Ko u faka’amu ange Hou’eiki ko e anga ē *view* ‘etau fānaú ‘enau nofo hangē ‘oku nau si’i hohoi mai ki ha fonua lelei.

‘Oku lahi ‘aupito e me’a Sea ke u lea ki ai ka te u faka’osi ‘aki eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ko e ‘aho eni ia ‘o e ‘ai mata’ifika, *this is not a day for numbers. We are not a pure democracy*. Na’e ‘ohake ‘e he Fika 7 ‘anenai ‘a e *Electoral College* ‘o ‘Ameliká. Neongo e *popularity* ‘a hai fua e kau palesiteni mo e filí ‘e foki kotoa pē ‘Eiki Sea ki he toko 100 ko ē *Electoral College* ke nau sio ki he me’a ‘oku ui ko e fakapotopoto ke ‘oua na’a *suffer* e fonuá ‘Eiki Sea ‘i he ngāue ‘a e *majority* ‘oku ta’e’ofa. Pea ‘oku ou tui ko e fatongia ia ‘o e Hou’eiki Nōpelé. ‘Ofa atu Hou’eiki Nōpele ‘o Tonga. *We are human*, tau vaivai kotoa pē ‘Eiki Sea ki he ngaahi koloá, mo’oni pe ia ka ‘oku ‘i ai e ‘aho kuo pau ke tau feilaulau.

Ko u fifili ‘Eiki Sea pe ko e hā e me’a na’e fusi mai ai e me’á ni ke toki ‘ai he ‘aho 24. Na’a ku kau au ‘Eiki Sea he ta’etui na’e hala hono ta’ofi ko eni ‘a e voutí kimu’á. Na’a ku kau, ka na’e ‘ikai ke u lea ‘Eiki Sea he na’a ku tuku pē *for there is a time*, ‘oku ‘i ai e taimi ia ‘a e ‘Eiki. Pea ‘oku ou kole ki he fo’i ongo *party* lōua, tau hū kimu’a pea tau ‘ofa he fonuá pea tau tali ‘o makatu’unga ‘i he *current circumstances*.

‘Oku ou talamonū atu Hou’eiki, talamonū atu Pila, fakamolemole pē he’eku tohi atú ka he ‘ikai ke u lava ‘o ta’ofi ko ‘eku ‘ofa he fonuá pea mo e kaha’u ‘etau fonuá. Kuo pau pē ke u ‘oatu pē ko e me’a ia ‘a’au. Vātau, hala e ‘ohake ia ‘anenai na’a mau siolaló. Tangatá ni na’a mau sio ma’olunga ki ai. Kau ma’u pē he’emau fakatahá ka neongo ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia, ‘ikai ko ha poini ia. Ko e poini ke tau tuku he tēpilé Hou’eiki ‘oku tau ō, hangē ko e me’a ko ē he munomuna mai ‘Ene ‘Afíó, ke kau ‘a Sihova ‘i he’etau filí pea tau ‘omi ha *Merry Christmas* ma’a e fonua ko Tonga ‘apongipongi. ‘Ofa atu, mālō.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Niua 17.

Fakamalanga Fakafofonga Kakai ongo Niua

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó, tapu pea mo e Hou’eiki Nōpele Fale ‘Eiki ni, pehē ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, talangata ‘iate au ‘o fai ki tu’a kae tuku mu’a ke u kau atu ai leva ‘i he fakahā ‘o homau ngaahi loto koe’uhí ko e ongo kanititeiti fili Palēmia ko ia ‘o e ta’u ní.

Sea ‘oku, na’e talu ‘eku tangutu pē Sea mou fakaongo pē ‘a e ngaahi fakamalanga, faka’ofa’ofa e ngaahi fakamalanga Sea fekau’aki pea mo e ongo kanititeiti ko ení. Ka ‘oku ou fokoutua hake Sea koe’uhí ke u hanga ‘o fakama’ala’ala. Na’a ku pehē ‘e au ko ‘etau ha’u ‘o fili Palēmia ‘i he ‘aho ni, ‘oku ‘ikai ko ‘etau ha’u ‘o takitaha fakamatala’i ‘a hai mo hai.

‘Ahó ni Sea ‘oku ou ongo’i lahi ‘a e fakamalanga ko ē na’e fai ‘e 7. Na’e malanga’i ‘e 7 ‘ia mautolu, mau ō mai ki he kau Fakafofonga. Pea na’a ku ma’u ‘aki ‘e au ia ‘a e me’a ko iá Sea ke mau ha’u ‘o talanoa mo e kau Fakafofonga. Kau ia he ngaahi talanoa māfana na’a mau talanoa ai Sea. Pea ‘oku ou fiefia lahi he ko hono ‘uhingá na’e femo’uekina foki nautolu he talanoa’i ko ē e me’a fakapolitikalé ka u tolotolo holo pē au ia Sea ‘o feinga ke feinga’i ‘a e me’a ia ‘a Niua, ke lava ko hono ‘uhingá ‘oku faka’ofa ‘a Niua ia. Sai ‘a 7 ia ‘oku ‘osi tokamālie honau halá ‘o nautolu mo e ‘ū me’a ko iá ka na’a ku tolotolo holo pē au ko ‘eku feinga pē ‘a’aku ia koe’uhí ko Niua, he ‘oku langa hoku mafū ‘oku he ‘ofa ki aí.

Pea ‘i he taimi ko iá Sea mahalo ‘oku ‘alu fakataha mahalo kuo maumautaimi’ia ‘a e Hou’eiki Kapineti ia ko eni na’a nau ki’i lele, ‘a e Palēmia Le’ole’ó ka u fakavilivili pē fakavilivili pē koe’uhí ko e me’a na’a ku fu’u fiema’u ...

<001>

Taimi: 1315-1320

Vātau Hui: ... lahi ‘aupito ki motu. Ko ia ‘oku ou fie fokoutua hake ‘i he faingamālie ko ení ke u fakahaa’i ko e, ko e ongo kanititeiti ko ení Sea, ne u nofo ‘o vakai ki he ngaahi fakamalanga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ana kehekehe Sea. Ko e me’a ko ē ki he faka’atamaí na ma’u lōua pē, pea ko e me’a ki he mo’ui fakalaumālie ongo tangata malanga lōua eni ‘a e Siasi Uēsilianá. Ki’i makehe si’i pē ko ē ‘a ‘Aisake Eké he ‘oku toe konifelenisi lahi foki ia. Ko e anga ia ‘emau tu’u fakasiasí kapau ‘e ‘ilo ange kuo si’i pekia, ‘e kau mo ia ia he lau ‘i hono puipuitu’á ‘ona koe’uhí na’e kau ia, ko e konifelenisi lahi ia ‘o e siasí pea kau he ngaahi fakataha fakakonifelenisi.

Sea ko e kehekehe’anga ‘o e motu’á ni ia pea mo e me’a ko eni na’e talanoa ki ai ‘a 7, ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘alu holo ‘a’aku ‘e 7 ko e ‘ai, ko ‘etau ‘i hení ko ‘etau ō mai ‘o fili Palēmia eni. Ko e fo’i ‘asenita ko ē na’a mou ‘alu holo aí he’etau ō talatalanoa kimu’á na’e hangē kiate au na’a ku ki’i meimei fanongó ko e feinga Palēmia ia. Ko ia ko u kole atu, ki’i to’o angé mu’a e fo’i fakakaukau ko eni meiate au, ‘alu holo ‘a 17 ia ‘o feinga’i me’a ‘a Niua. Ko 17 ia ke lava pē ‘a e ngaahi me’a ‘a Niuá pea ‘oku mo’ua holo pē ‘a 17 ia ‘alu ‘o ki’i kolekole pē. Ko hono ‘uhingá ke lava pē ‘a e ngaahi fakakaukau ia ‘oku fai ki ai ‘a e faka’amu ke si’i lava ‘o tu’u ma’a Niua. ‘Oku pehē anga e ha’u ‘a e motu’á ni ia ko ē ki Falé ni ki he Fale ‘Eiki ni, ha’u pe ia ‘o kolekole pē he ‘oku mau masiva. ‘Ai ai e masivá mo e mama’o foki, ‘oku ‘ikai fu’u fai hono fakatokanga’ia.

Poupou Niua 17 kia ‘Aisake Valu Eke

Pea ko ia ‘oku ou talamonū lahi atu ki he ongo kanititeiti. Ko u talamonū atu ‘e Viliami Uasikē Lātū. Na’a ke mea’i pē na’e lolotonga ‘etau talatalanoa ko ē he pō ko iá pea pehē mai ‘a e, fakamo’oni, pea u talaange ko e hā, ko e hā e me’a ‘oku, pea u fiefia ai pē ke u fakamo’oni. Neongo na’a ma si’i tu’u fakataha pē mo ‘Aisake, ko e talu ē si’ema lele mai mo ‘ema si’i kau fakataha pē mo ‘Aisake Valu Eke. ‘Io ka ke kātaki ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘alu holó ‘e 7 ‘o ‘ai Minisitā mo e hā. Ko e ‘alu holo ‘a 17 ko e ‘alu holo ‘o ‘ai e me’a ‘a Niua ke ‘aonga ki Niua pea ‘oku mau faka’amu pē ke pehē. Pea ko ia ai ‘oku ou talamonū atu ‘e Viliami Uasikē Lātū

‘oku ou pou pou atu, he ko ena na’a ku fakamo’oni atu ki he, ki ho’o ‘omai ho, ka ko u fakamolemole atu.

Tuku ke u faka’ilonga’i he koe’uhí he na’a ma tui tatau pea mo Toketā ‘Aisake Valu Eke ‘o ma fononga mai ai he ta’u ko eni. Pea ‘oku ou tui ko ‘eku fakamo’oni ia ‘i he ‘aho ni, ‘oku ou pou pou atu. Pea ‘oku ou fakatauange Hou’eiki Mēmipa ke mou ma’u ha Kilisimasi fiefia ‘apongipongi. Ko tautolu eni te tau ‘alu pē ‘o a’u ki ‘apongipongi ‘oku ‘amanaki hoko mai ai e ki’i tama ko, ‘a e Tamasi’i ko ē ‘o e Melinó ‘oku tau kei nofo pē tautolu he me’a fakapolitikale. Pea ‘oku ou talamonū atu ke mou ma’u ha Kilisimasi fiefia, pehē pē foki Sea ke ke ma’u ha Kilisimasi fiefia mo ha Ta’u Fo’ou monū’ia. Mālō e ma’u faingamālie.

Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fakatokanga atu ‘oku toe pē ‘a e Fakafofonga ‘e 5 ‘oku te’eki ai ke nau faka’ilonga mai, faingamālie faka’osí eni. ‘A ia ko Tongatapu 1, Tongatapu 8, Ha’apai 13, Vava’u 14 mo Vava’u 15. Kapau he ‘ikai ke mou faka’ilonga mai he taimi ni te tau hoko atu leva ki he malanga tukú ‘a ia ko e malanga faka’osi ia ‘a e ongo kanititeití. Pehē foki ki he toko 5 he Hou’eiki Nōpelé ‘oku te’eki ke nau faka’ilonga mai, kapau ‘oku ‘ikai ke nau fie fakamalanga, mahino e tu’unga ‘oku ‘i ai e fakatahá.

Hou’eiki ‘i he malanga tukú na’a tau kamata mei he Fakafofonga na’e ‘uluaki fakahū mai ‘ene *nomination*, ‘i he faka’osí te tau kamata mei he Fakafofonga na’e fakahū fakamuimui mai ‘ene *nomination*. ...

<001>

Taimi: 1320-1325

Eiki Sea: ... Kei toe pē me’a mei he kau Fakafofonga Vava’ú, me’a mai Palēmia Le’ole’o.

Fakamalanga pou pou Vava’u 15 kia Viliami Uasikē Lātū

Samiu Vaipulu: Malo ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feituú na ‘Eiki Sea, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpelé. Pehē foki ‘a ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e, ‘a e kaungā Fakafofonga e Kakaí ‘oku tau ‘i he Fale ni. Fakatapu atu foki ki he kau fakafofonga e ngaahi fonua mulí tau ‘i heni, pehē foki ki he kau taki lotu. Fakatapu atu ki he kau ngāué, mo e fakatapu atu ki he Tonga kotoa ‘oku fanongo mai ki he me’a ko eni, fatongia ko eni ‘oku fakahoko ‘i he ‘aho ni.

Sea, na’e ‘ikai ke ‘amanaki e motu’a ni ia ke toe tu’u ‘o fakahoha’a. Ka koe’uhi pē ‘i he’eku fanongo ki he ngaahi fakamalanga mo e ngaahi me’a feme’a’aki ‘o ‘omai ki ho Falé Sea, ko u faka’amu pē ke u fai e ki’i fakahoha’a nounou pē ko ‘ení. ‘Eiki Sea, ko e fatu ko ē ‘o e fonua ni, na’e fatu ia ‘e he ‘Uluaki Fā pea kongā lahi na’e fatu ia ‘i Vava’u. Pea ne hanga ‘omai ‘o tuku ‘a e fonuá ki langi ‘Eiki Sea. Ka na’á ne tuku mai ‘a e lao mo e founga ke tau ngāue’aki pea muimui ai kae tonu mo taau hotau halafonongá.

Lahi foki e ngaahi tukuaki’i ‘Eiki Sea, ko e me’a fakapolitikale pē ia. ‘Uluakí, kuo ‘i ai ‘etau ngaahi sino kehekehe, ‘oku ‘i ai ‘e tau *Anti-Corruption* he taimi ni fokotu’u ia ‘e he Pule’anga ko ‘ení. ‘Oku ‘i ai mo ‘etau ngaahi fakamaau’anga. Ngaahi tukuaki’i kotoa ko ení mo e lao mo e tu’utu’uni ‘o e ho Fale ‘Eikí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha maumaulao kuo fakahoko ‘i he lolotonga ‘o e lele ko ení. Kei fai e ngāue kotoa pē fakatatau mo e tu’utu’uni ‘a e Laó mo e Konisitūtoné pea fakahoko ai ‘a e faifatongiá, ‘Eiki Sea.

‘Oku ‘i ai foki e ngaahi tālanga Sea, pehē ‘oku ‘i ai ‘ū me’a ‘oku fiema’u ke fai ha ngāue ki ai. Ko u tui ‘oku ‘osi mea’i pē ia ‘e he Hou’eiki e fonuá kuo ‘osi lava ia hono fakahoko. Fakahoko ia he ki’i taimi nounou ko eni na’e tuku mai ‘e he, ‘oku tuku mai ‘e he laó. He ko hono kehekehe ko ē *Vote of No Confidence* kuo pau ke fai e filí ia he taimi pē ko iá. Ko e taimi ko ē fakafisi ko e founga ‘eni, ‘oku tu’utu’uni he ‘e laó ko e ‘aho ‘e 14. Pea ‘oku tau fakahoko ia ‘o fakatatau ki he Laó, na’e tu’utu’uni pē Feitu’u na, Sea ‘o fakatatau ki he laó.

Pea ko u fakafeta’i ai ‘i he fakahoko pea ‘oku tau faka’amu kotoa pē ke pehē ‘etau ngāue. ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘oku fehālaaki, faka’ilo ia ‘ave ki falehopo. ‘Ave ki he *Anti-Corruption*, ‘oku ‘i ai e *Ombudsman* ‘oku ‘i ai e ngaahi sino kehekehe ‘Eiki Sea, kuo tau ‘osi fokotu’u pea ‘i ai mo hono ngaahi lao mo hono ngaahi tu’utu’uni. Me’a kotoa ‘oku tukuaki’i ‘oku ‘i ai pē ‘oku maumau ha lao pē ‘ikai? Ko e talí ‘Eiki Sea, ‘oku te’eki ai ke fakamo’oni’i mai ‘e taha kuo ‘i ai ha lao kuo maumau’i.

Ko ia ‘Eiki Sea, ‘oku ‘oatu ‘a e fakahoha’a ko ení ke tau ngāue pē ‘o fakatatau ki he Laó. Pea ‘oku ‘oatu ai ‘a e poupou ki he kaniteiti kuo fokotu’u atu ko Viliami Uasikē Lātū, koe’uhi ko e fatongia kuo ne fakahoko. Tukuange pē ngaahi me’a tala fakafonua tuku’au mai e ngaahi me’a kehekehe ‘Eiki Sea. Ka ‘oku mahino ko e tokotaha ko ‘eni ‘oku ne toe ...

<008>

Taimi: 1325-1330

Samiu Vaipulu: ... ‘i ai hono faka’ilonga ‘i he Laó pea na’a ne ngāue fakalao tukukehe ange ‘a e ngaahi pōto’i ngāue kehekehe óku ma’u ‘e he tokotaha ko ení. ‘Oku ‘i ai e me’a ke ne lava ‘o tataki ia ‘i he fakahoko hono fatongiá ‘i he kaha’ú, Sea. Pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e ngaahi me’a kotoa ko ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki ‘o e Falé. Na’e ‘i ai ‘eku lave ‘Eiki Sea, ki he fa’unga ‘o e Falé ni ‘i he hili ko ia ‘a e fakalelei faka-Konisitūtone pea mo e fakalelei ko ē ki he filí. Na’e ‘ai ‘o toko 17 ‘a e kakaí kae toko hiva pē ‘a e Hou’eiki Nōpelé.

Ko hono ‘uhingá ko e Hou’eiki Nōpelé te nau fai hono fakamaau mo fakamā’opo’opo ‘a e ngāue ko ení ‘Eiki Sea. Ko e fatongia kotoa ‘i he ‘aho ‘e 14 ko eni na’e fakahokó. Na’e fakahoko ai ‘i he tafa’aki ko ení pea ko Viliami Uasikē Lātū na’e tataki ‘a e tafa’aki ko iá, ‘a e fetalanoa’aki ka na’e ‘ikai ‘o ‘uhinga pē ia ko Tongatapu Nima. Na’e fokotu’u mai mo e tokotaha kehe ia mo e kakai kehe ‘e he kau alea pē ko ē ‘a e faha’i ko ‘ē, Sea. Ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke tau fakahā heni, ‘Eiki Sea ka ko e founga alea ia na’e fakahokó.

Na’a mau feinga ke fai e ngāue fakataha ke sio ko e hā ha founga te tau laka atu ai kimu’a pea fakapapau’i ai ‘a e fa’unga mo e ‘uhinga ko ia ‘o e tokolahi ‘o e Falé ni, ke makatu’unga ai ‘a ‘etau ‘unu atu kimu’á. Ko e ngāue ko ia na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Niuá, ‘Eiki Sea, ‘oku tu’utu’uni ‘e he Konisitūtoné he Kupu 1 tau’atāina ‘a e Tonga kotoa pē. Pea ‘e tau’atāina pē ‘a Niu pe ‘e fili ki fē. Pea tau’atāina e tokotaha kotoa pē he Falé ni. Pea ‘oku totonu ke tau mahu’inga’ia ‘i he tau’atāina ko ē kuo foaki mai kia kitautolú. Tau ngāue fakapotopoto ‘aki, ‘oua te tau tukuaki’i ‘o tukuhiho ‘aki ‘a e ni’ihi ‘i he Falé ni, ‘Eiki Sea. Mālō ‘aupito, ‘ofa atu.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Ko e fakatokanga faka’osí ‘eni pe ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fie fakamalanga. Ko Tongatapu Valu, ‘Uluaki, Ha’apai 13 mo 14 ‘oku toe mei he kakaí pea mo e toenga ko ē Houéiki Nōpelé. Kapau ‘oku ‘ikai, te tau hoko atu leva ki he kongā faka’osí. Mālō Hou’eiki, tuku atu e taimí ki he Fakafofonga *candidate* Vava’u 16, ke ‘omai ‘ene malanga faka’osí.

Fakamalanga tuku Vava’u 16 ‘i he ‘ene pole ki he lakanga Palēmia

Viliami Uasikē Lātū: Tapu mo e Feitu’u na, ‘Eiki Sea, pehē ki he Hou’eiki Mēmipa e FaleAlea ‘o Tonga. Pea ko u kole pē ke u fakamalumu he tala fakatapu kuo ‘osi hono aofakí. Kae ‘atā ke fakakakato e fatongia ko ení hangē ko e tu’utu’uni ‘oku ‘omi he Feitu’u na pea mo e ouau mahu’inga mafatukituki fakahisitōlia ‘oku tau fai he ‘aho ko ‘ení. ‘Eiki Sea, ‘oku he ‘ikai ke fakalōloa e motu’á ni, he ‘oku mahino pē ki he motu’á ni ia ‘a e ‘aho ní pea mo hono anga. Pea ko u tui tatau pē pea mo e me’a ‘oku toutou he’aki hake he Hou’eiki. Kae tui e motu’a ni ko e ‘aho ni ko e ‘aho ke tau ‘i heni ke fili ha Palēmia ma’a e fonuá.

Pea ko e taha’i fatongia mamafa ia pea mo faka-Konisitūtone ‘oku tau ‘i heni aí, ‘Eiki Sea. Pea ‘oku tangane’ia e motu’a ní ‘i he fanongo ki he ngaahi fakamalanga ‘oku ‘ohaké. Pea ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘e ‘Eiki Sea kae pehē ki he Fale Alea ‘o Tongá, ‘a e fanongó pea ‘oku mahu’inga ‘a e faka’uhingá he ‘oku ne talamai ai ‘Eiki Sea ‘a e natula totonu ‘o e tangatá. ‘Oku kehekehe ‘a ‘ene faka’uhingá (tapu ange mo ia) mo ‘ene sio ki he ngaahi me’á. Ko e faka’amú ia ke tau langa he’etau tō kehekehé ke tau tu’u fakataha. Ka ‘oku talamai he ‘e Filōsefa ‘iloa ko *Karl Mākisi* ko e kulupu kotoa pē ‘i he māmani ...

<008>

Taimi: 1330-1335

Viliami Uasikē Lātū: ... ko ení ‘oku fa’u ‘aki ia ‘a e kakai. Pea ko e kakai ko iá ‘oku kehekehe ma’u pē ‘a e me’a ‘oku nau manako ki ai, kehekehe ‘enau *interest*,. kehekehe mo e taumu’á. Ka ‘oku tau fakafeta’i ‘oku tau nofo ha fonua ‘oku ‘i ai hono Konisitūtone, ‘oku ‘i ai hono lao pea ko ia te ne talamai totonu mo faka’uto’uta mai ‘a e me’a totonu ke tau fakahokó. Ko u ‘ofa lahi atu ki he ta’okete kaungā kanititeiti ‘o e ‘aho ni, *Dr Aisake Valu Eke*. ‘Ikai puli ia he motu’á ni ‘a e tokotaha ni pea mo ‘ene taukei pea mo hono fatongia ‘i he tapa kehekehe ‘o e fonuá pea moe siasí pea mo e lotú.

Ko e talanoa mālie ‘Eiki Sea, ‘a hono fili ko ē ‘o Tēvita ke tau mo Kolaiaté ‘Eiki Sea. Neongo ‘ene feifeiavalé, neongo ‘ene si’isi’i ka na’e to’o mai ke ne fakahoko e fatongiá ma’a ha’ a ‘Isileli. ‘Oku ‘ikai ko Tēvita au ‘Eiki Sea pē ko e FaleAlea ‘o Tongá. Ka ‘oku hangē pē ko e taumu’a ngāue na’á ku fakamalanga ki ai ‘anenaí, ko au ‘eni, fekau au. ‘Oku ongo’i lahi ‘e he motu’a ni ‘a e fepālekina ‘e he peaú ‘o a’u pē ki hono tuhu’i fakamahino mai ke u holomui. ‘Ikai ngata aí, ‘i ai mo e tohi ko e tohi ko iá ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ke u ma’u ‘e au ha tohi pehē kuo ‘omai ki he motu’a ni. Ka ko u fie fakamahino pē ‘Eiki Sea ‘oku kei mo’ui e Konisitūtone ‘o e fonua ni, kei tu’u mo ‘etau laó.

Ko e ‘i heni ‘a e motu’a ní ko hoku fatongia ko e Fakafofonga FaleAlea ma’a e Vāhenga Fili, Vava’u 16. Ko e fili au he si’i kakai masiva ‘a e si’i kakai ‘oku lahi ‘enau ngaahi fiema’u vivili mei he vahefonua Vava’u 16 ke u ‘i heni ‘i he ‘uhinga pē taha ‘Eiki Sea, ko honau Fakafofonga ki he FaleAlea ‘o Tongá. ‘Oku tangi hoku lotó ‘Eiki Sea ‘a e feinga ke to’o ‘a e totonu faka-Konisitūtone ‘a e motu’a ni ke u kau he pue ko hono ‘uhingá ko e lakanga mo e fatongia mahu’inga ko eni he fonua ni. ‘Oku mole ke mama’o ke u lava ‘e au ha me’a, mole ke mama’o ke ‘i ai ha ivi ka te u toe fakamanatu atu pē ‘a e himi manako hoku ki’i fāmilí. **‘Oku ‘ikai ke u falala au ki ha ivi ha tangata, ko ‘Atonai ko ia hoku ngaahi matavaí.**

Ko e tui ‘a e motu’a ni he hala fononga ko eni mo e vaha’a taimi ko ení, ‘oku ‘ikai ko ha taimi lōloa ‘eni ‘Eiki Sea pea tau hoko ki he Fili FaleAlea ‘o e ta’u 2025. Kuo ‘osi kamata tālanga’i

‘i he fonua ni mo e ngaahi potungāue ‘a e Pule’angá he ‘aho ni, kau ai e potungāue ‘e ua he malumalu ‘a e motu’a ni ‘a ‘emau fokotu’utu’u ki he *budget* ko ē ‘a e fonuá. ‘Oku tu’utu’uni he Feitu’u na ‘a e māhina ko Ma’asi pē ko ‘Epeleli ‘omai ‘a ‘emau fakamatala *budget* fakata’ú. Sea te u lea pē au ia ‘i he totonu mo e mo’oni hoku loto pea mo ‘eku fakakaukau. Ko e ngāue ngaahi ngāue ko ení ‘oku mafatukituki ia ke fakahoko ‘i ha taimi nounou.

Ka ko u faka’amu Sea ke fakamahino ‘a e poini ko ‘ení ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e FaleAleá pehē ki he Hou’eiki e fonuá mo e kakai ‘o e fonuá ‘oku nau me’a maí. Ko e motu’a ni ko ‘eku tu’u ‘o poletaki ki he fatongia ko ení, ‘oku ‘ikai ko e kanititeiti au ko e ‘uhingá ko e Pule’angá. Ko ‘eku totonu faka-Konisitūtone ko e tokotaha na’e fili mai ‘e he kakai, pea ‘oku ‘i ai mo ‘eku totonu ke fokotu’u au ki he lakanga ko ení ‘Eiki Sea. Ko e filí ko e me’a tau’atāina pē ia. ‘Aho ni ‘Eiki Sea ko u vakai ki he ngaahi fakamalangá pea na’a ku ‘amanaki ko ‘etau ‘i hení ke tu’uaki, fai hono faka’ali’ali ‘a e kau kanititeiti taki taha. Pea mei he Hou’eiki Mēmipá ke ‘anautolu hono sivisivi’i pē ‘oku taau, pē ‘oku fe’unga.

Ko e ‘aho ni kuo hili au ki he me’afuá, hili mo e ta’okete ko ení ki he me’afuá pea ko e ola ‘o e fili ko ‘ení ko e me’a ia ‘a e Hou’eiki ‘o e FaleAleá. Ka ‘oku ongo ki he motu’a ni ki hoku lotó ‘a e mahu’inga ‘o e ...

<008>

Taimi: 1335-1340

Viliami Uasikē Lātū: ... vīsone na’e fatu ‘aki e fonua ni he ‘Uluaki Fā ke tau ‘unu kimu’a mo ha Tonga, ko ha Tonga ‘oku melino. Ko ha Tonga ‘e tu’uloa, ko ha Tonga ‘e kei ‘Otua ‘aki ‘a Sihova. ‘Oku fu’u mahu’inga ‘Eiki Sea ‘a ‘etau fāa’ikavei koulá. Pea ko u tui fakapapau ‘Eiki Sea kapau ‘e ‘omai e fāa’ikavei koula ‘a e Tongá lalanga ‘aki ‘etau laó, ngaahi tu’utu’uni ‘a e Pule’angá. Fatu ‘aki ke hoko ko e ngaahi poutuliki ‘etau ngāue’i e pule’angá mo e fonuá ‘i he langa fakalalakaka faka’ekonōmika, langa fakalalakaka fakasōsiale, langa fakalalakaka fakatukufakaholo, ‘i he lotu, ‘i he ako, ‘i he mo’ui, ‘i he ngaahi ngāue lalahi.

‘I hotau vā ki muli, ‘i hotau tauhi vaha’a pea mo e ngaahi kautaha fakavaha’apule’angá. Pea ‘e hoko ‘a Tonga ko e fonua ia ‘oku melino, ko e fonua ia ‘oku tu’uloa. Ko e pole ia ‘oku ‘i he loto ‘o e motu’a ni. Ke tau tu’u fakataha, ke tau ngāue fakataha ke holoki e ‘ā vahevahé neongo ‘ene faingata’á. ‘Oku ou tukupā ‘Eiki Sea, kapau ‘e ‘omai he FaleAlea ‘o Tonga ha’aku faingamālie ki he lakanga mafatukituki ko eni ko e Palēmia he fonuá, ‘oku ou tukupā pea ko e me’a pē taha ‘oku ou hanga ‘o palōmesi ‘Eiki Sea. Lahi ange ‘etau palōmesi ki he langa fakalalakaká ‘i ai e lea ‘oku angamaheni ‘aki ‘i he *campaign* fakapolitikalé ‘oku pehē (hūfanga he fakatapu) lau pē te ke muimui’i ‘a e me’a ‘oku lea ‘aki ‘e hoku loungutú. *Read my lips*, ‘ikai ke fiema’u he ‘e motu’a ni ke fai ha palōmesi pe te u langa ha hala fakakavakava, pe te u fokotu’u ha mala’evakapuna, pe te u langa ha hōtele. ‘Eiki Sea FaleAlea ‘o Tonga, Hou’eiki Mēmipa, me’a pē ‘oku ou palōmesi atú ko e loto, ko e ‘atamai, ko e laumālie, luva atu ia ke polata ‘aki ‘a e fatongia ki he Hau e fonuá ki he ‘Ene ‘Afió, ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, Hou’eiki Mēmipa ‘o e FaleAlea ‘o Tongá.

Mahino ‘aupito pē ia ki he motu’a ni e ‘aho ni mo e mōmeniti ko ení kuo maau. Maau pea kakato e anga ho’omou fakakaukau. Ka ‘oku ‘i ai ‘etau lea Tonga ‘oku taka, ka ‘oku ‘i ai ha ‘ofa ‘ave ki ‘uluenga. Ko e tangi mei he até ko e me’a ongo ko e tama tangi mai. Pē te ke lī au ki ‘uta, pē te ke lī ki tahi, pē te ke lī au ki ha ‘ana ‘o ha manu fekai. Te u kei tali he ko ‘eku tukupā mo ‘eku fuakava ki he hau e fonuá.

Faka'apa'apa lahi ki he kakai 'o e vāhenga Vava'u 16 na'a nau fili mai au. Mau hehenga mai mei Tokelau māfana loto e motu'a ni 'eku vakai hake 14 mo 15 'oku mau kei tu'u fakataha. Ko e tala ia 'emau nofó tokanga'i 'a Vava'u na'a tō. Lava pē 'a 'Ulukalalá ko e lava ia 'a Vava'ú, pea ko 'emau lea ia mei tahí. 'Aho ni 'Eiki Sea 'oku ou luva atu 'eku mo'uí, 'atamai, loto fakahoko 'aki ha fakakaukau fakahoko 'aki ha langa fonua. Langa fonua ko iá 'e tu'uloa. Langa fonua ko iá te tau tu'u fakataha ai neongo e kehekehe 'etau tuí, neongo 'etau fekoló'akí he ko e mo'oni mo'oni ia 'oku 'afio hifo 'a Sihova 'oku tau fakamamata 'etau leá ka ko hotau lotó. Ko hono mo'oní ke holoki e 'ā vahevahé, holoki mo 'etau fekoló'akí ka tau langa e fonua ni he ko e fonua pē 'eni ia 'e taha 'oku tau 'ofa aí.

Pea ko e fonua pe 'eni ia 'e taha 'oku makehe mei māmani. Pea ko e fonua 'oku 'i ai hono Tu'i, pea ko e Tu'i ko iá 'oku 'i ai 'a hono mafai faka-Konisitūtone. Ko e siueli 'o e Pasifikí, ko e toe taha 'i he Saute Pasifikí. Ta u fakafeta'i ki he 'Otuá 'oku kei Tonga pe 'a Tonga 'Eiki Sea. 'Aho ni māfana lahi hoku lotó, 'ikai ke u toe tokanga au ko e hā ha ola ho'omou fakahā loto he 'aho ní. Tali mo e loto fakafeta'i, foki ki hoku kakai na'a nau 'omai 'a e motu'a ni. Ka 'oku kei tukupā pē 'a e mo'uí 'i he taimi tatau ...

<008>

Taimi: 1340-1345

Viliami Uasikē Lātū: ... ko e pole fatongia 'oku fai. Ko u fakamālō mo e loto hounga'ia mo'oni 'Eiki Sea, kātoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e FaleAleá. Fakahoha'a na'e 'ohake he Tongatapu Tolú, ko e motu'a ni ko e motu'a 'oku fakafotu ngofua. Talamai ma'u pē 'e Tongatapu 10 kiate au, totonu ke ui koe ko e Minisitā koe 'a e kakai pehē pē ki 'Eua 11 ne fakahe'aki mai. Hongofulu, Tahataha 'oku ou kei hoko pē ko e Minisitā 'a e kakai. Ko e tangata au (hūfanga he fakatapú) 'a e kakai 'a e fonuá. Luva atu e mo'uí ko e 'uhingá ko e kaha'ú.

Ko e malanga tuku ia mo e tatau atu 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e FaleAleá. 'Ofa atu Hou'eiki Nōpele mei homau ngaahi fofongá. Mālō e kei tu'uholoaki 'o e fatongia, kei tu'u e tuputupu'a hotau fonua ni mo e tala mei ono'ahó. Fakamā'opo'opo fakataha pea mo e kakai pea 'oku tau laukau 'aki 'o hangē ko e lea na'a ku he'akí, tau haka he langi kuo tau he 'oku tau kei taka he fonua malu. Tui tatau mo e 'Eiki Nōpele 'Euá, mahu'inga e lotu faka-Kalisitiané, toe mahu'inga pē mo e laó mahu'inga pē mo e Konisitūtone. Ka ko Tonga ko e fonua malu, ko Tonga ke 'Otuá 'aki 'a Sihova.

'Oku ou toe 'oatu fakataha pē ia mo e 'ofa lahi atu kiate koe 'Aisake Valu Eke. 'Oua na'a hoko e 'aho ni, ko ha 'aho te ne vaetu'ua 'a e 'amanaki mo e loto fie ngāue'aki. Ke poupou ke tau langa ha Tonga melino, ha Tonga 'oku tu'uloa mo ha Tonga 'oku kei pule ai 'a Sihova. 'Oatu fakataha ia mo e 'ofa ki hoku kaungā Fakafofongá kotoa. Kae pehē ki he ni'ihi 'o e kulupu 'oku nau tu'u ke poupou he motu'a ni 'a e tou'anga hounga ki hoku loto mo e 'atamai. 'A e mateaki, 'a e 'ofa, 'a e mamahi'i me'a, 'a e loto tō, tauhi vaha'a, 'a e faka'apa'apa, tau mate kotoa pē ki ai. Ko e hā hono ola ? 'Oku 'ia 'Atonai hoku ngaahi matavaí. Fakataha 'a e tatau tuku atu ko iá 'Eiki Sea mo e pōpoaki faka-Kilisimasi teuteu ke tau talitali Pilinisi 'o e Melinó he 'aho 'apongipongí. Fakatauange ke tau ma'u ha Kilisimasi fiefia 'i he kau mai 'a e 'Eiki, leveleva e fakahoha'a.

'Eiki Sea: Mālō me'a mai 'a Tongatapu Nima.

Fakamalanga tuku ‘a Dr. Eke kimu’a pea fakahoko ‘a e Fili Palēmia pālōti fakapulipuli

‘Aisake Eke: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea’ pea pehē ki he Hou’eiki FaleAlea ‘o Tonga pea ko u kole ke u hūfanga he fakatapu kuo aofakí. Sea ko u tangutu pē hē ‘o fokoutua heni pea ko u koloa’ia ‘i he ngaahi lelei mo e ngaahi koloa kuo tō mai pea mei he FaleAlea ‘o Tonga. ‘A e mahu’inga ‘a e monū’ia e fonua ni pea mo e ngaahi me’a ke lava ke tanumaki ai ‘a e lelei ‘a e fonua ni. Tauhi pē ‘a e ‘Otuá pea pehē mo e fakahoko fatongia lelei. Pea ‘oku te hoko kau ia ko ha mata’ikoloa ‘oku te ma’u koe’uhí ko e ngaahi koloa lelei ko eni.

Ko hono uá, ko u talamonū pē ki hoku kaungā Fakafofongá ‘i he fatongia ‘o e ‘aho ni. Koe’uhí ke fakatauange pē ki he ‘Otuá ke fakamonū’ia. Ko u kole fakamolemole atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, ka ai ha fakahoha’a na’e tō kitu’a ko u kole fakamolemole atu. Kai ke toe fai ha toe tuku ha lelei ka ko e ‘osi’osingamālié ia. Fakatauange pē ki he ‘Eiki Mafimafí ‘Eiki Sea, tāpuaki mai e fatongia ‘o e ‘aho ni. Leveleva ‘a e fakahoha’a, tu’a ‘ofa atu mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko u fakamālō atu ki he ongo kanititeiti ‘oku na pole e lakanga ko e ‘Eiki Palēmia ‘o Tongá ‘i he fili ko ‘eni ‘oku ‘amanaki ke tau fakahoko ‘i he ‘aho ní. Pehē foki kia kimoutolu kau Fakafofonga na’a mou fakamalanga ‘o poupou ki he taha ‘o e ongo kanititeiti. Hou’eiki ‘i he taimi ni ko u kole atu ki he kau fakaafe kotoa pē mou kātaki ‘o lava atu kitu’a koe’uhí kae ‘atā e Falé ke fakahoko ‘a e pālōti fakapulipulí fakatatau pea mo ‘etau Konisitūtoné. Kau Fakafofonga te u faka’atā atu pē ke mou ki’i faofao he taimi ni koe’uhí ‘oku ki’i fuoloa ‘etau fakatahá. Kalake mo e kau ngāue fakahoko e ngāue ki hono tānaki e ngaahi telefoní he taimi ni.

(Na’e hili pe ‘eni pea fakahoko ai pe ‘a e palōti fakapulipuli ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘i he fili ‘o ha Palēmia fo’ou ma’a Tonga).

<008>

Taimi: 1500-1505

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

(Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga.)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kuo kakato hoku fatongia ‘o fakahoko ki he ‘Ene ‘Afio ko e Tu’i ‘a e ola ‘a e fili e Fale Alea, ‘a ia te u hoko hake leva ki hono fakahā ‘a e ola ‘o e fili Palēmia ‘o e ‘aho ni.

Fakahā e ola ‘o e Fili Fakapulipuli Fili Palēmia

Ola ‘o e Fili Fakapulipuli Fili Palēmia

Tūsote ‘aho 24 ‘o Tisema, 2024,

Ikuna ‘e he Kanititeiti te ne ma’u ‘o lahi hake ‘i he vaeua ‘o e ngaahi filí, ko e fili faka-kātoa ko e toko 24. Ko e laka hake ‘i he vaeua ko e fili ‘e 13. Na’e fili kia *Hon.* ‘Aisake Valu Eke, ‘a e toko 16, na’e fili kia *Hon.* Viliami Uasikē Lātū ‘a e toko 8.

‘Oku ikuna ‘a e fili ‘e ‘Aisake Valu Eke, Fakafofonga Tongatapu 5, ‘aki ‘a e fili ‘e 16.

Lau ‘e he Kalake ‘o e Fale Alea, Gloria Pōle’o, ‘aho 24 ‘o Tisema, 2024, pea kuo fakapapau’i ‘e Sefita Tangi, ‘Atita Seniale.

Ko e ola ia Hou’eiki te u tuku leva ‘a e taimi ko ení, ki he ‘Eiki Palēmia kuo fili ke ‘omai ha’ane me’a ki he Fale.

Fuofua me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia Fili ‘i Fale Alea

‘Eiki Palēmia Fili: Tapu ‘Eiki Sea ki he ‘Otua Māfima’i, ka ko e ‘Otua ‘o Tonga. Tapu ki he Tama Tu’i Tupou VI ko e Tu’i ‘o e ‘Otu Tonga, tapu ki he Ta’ahine Kuini, Kuini Nanasipau’u, pehē ki he Tama Pilinisi Kalauni, pea pehē ki he Ta’ahine Pilinisesi, Fale ‘o Ha’a Moheofo.

‘Eiki Sea tapu ki he Feitu’u na mo e Hou’eiki e fonuá, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, Fale Alea ‘o Tonga, fakatapu ki he kaungā Fakafofonga, Fale Alea ‘o Tonga kae a’u atu ‘a e fakatapu kia kimoutolu kotoa pē, ‘a e ngaahi hoa ngāue pea pehē kia kimoutolu kotoa pē ‘oku ‘i heni, tangata’i fonua mo e fefine’i fonua ‘o Tonga, ‘oku nau ’i Tonga ni pea pehē ‘oku nau me’a mai mei he ope, pea pehē ki he taha kotoa pē ke a’u atu ki ai kae ‘atā ki he motu’a ko eni, ke fai ha ki’i fakahoha’a ‘Eiki Sea.

Ko e ho’atá ni ‘oku mahino ko e ola ē, pea ‘oku te fakamālō ‘oku ‘ikai ha lea ia ‘e fe’unga, fakamālō ki he Hou’eiki ‘o e fonuá pea pehē ki he kaungā Fakafofongá, pea pehē pea mo e lotu ‘a e fonua ni faka-kātoa. Koe’uhí ko e falala ki he ki’i motu’a ko eni, ‘ikai ke malava ha me’a ke fai ‘a hotau fatongia ki he fonua.

Pea ‘oku tali pē ‘e he motu’a ni Sea mo e anga fakatōkilalo mo’oni, koe’uhí ko e fatongia ‘o e ‘aho ni. Ka ko hotau talá ai pē ia, Sātai pē hotau fe’unga pē ia, te ne fakakakato mai ‘a e ta’ekakato, pea pehē foki fakapotoa, pea pehē ki he fakamonū’ia ‘a e langa fonua ‘oku fai.

Sea, ‘oku mahino pē ko hotau fatongia eni pea ‘oku ‘ikai te te tu’u tokotaha, muimui atu pē ‘ia kinautolu na’a nau tongia ‘a e ngaahi fatongia kimu’a, pea ‘oku tau hoko mai pē ‘i he ‘aho ni, ko e fongá ai pē ia, ko e falala pē mo e unga ki he ‘Otua ke fai ‘a e fakapapau pea mo e fuakava koe’uhí ko ‘Ene ‘Afio mo hono fonuá, koe’uhí ko e monū’ia mo e lelei ‘a hono kakaí. Pea ‘oku ou tui pē ‘oku ‘i heni pē ko kitautolu kotoa pē eni na’e fai ‘a e filí, tautolu kotoa ai pē ia te tau fepoupouaki ke fai ‘a e ngāue ‘a e fonua ko eni.

Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku tali pē ‘a e fatongia ko eni mo e loto fakatōkilalo, tauange ki he ‘Otua Māfima’i ke kei Tonga ai pē ‘a Tonga, pea ne tokoni mai ke faifatongia, koe’uhí ke ...

<002>

Taimi: 1505-1515

‘Eiki Palēmia Fili: ... lāngilangi’ia ai pē ‘a hono Huafá. Fakamālō atu ‘Eiki Sea he to’o fatongia ‘i he ‘aho ni, kau ngāue kotoa pē mo kinautolu kotoa pē ‘oku mou me’a mai, fakamālō lahi atu, ko u tu’u ‘o fakafofonga’i atu kinautolu ‘a e fakahoko lelei e fatongia ‘o e ‘aho ni.

Talamonū atu ki he Feitu’u na pehē ki he Hau ‘o e ‘Otu Tonga, pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea ni, pea pehē kia kimoutolu kotoa ‘a e kaungā Fakafofonga mo kimoutolu kotoa pē

‘oku me’a ‘i heni, tangata’i fonua mo e fefine’i fonua ‘o Tonga, ke taulōfu’u mai ‘a e tāpuaki ‘a e ‘Otua ki he Kilisimasi ‘oku fiefia pea pehē foki mo ha Ta’u Fo’ou monū’ia, pea tau hanga atu ai ki he kaha’ú mo e fakatu’amelie, koe’uhí ko e ‘Eiki’oku kei tataki pē ‘a e fonua ni.

Pehē ‘a e ki’i fakahoha’a, ‘oatu heni ‘a e fakamālō ki he kaungá Kanititeiti, mālō ‘aupito ‘a e tu’u mai ‘i he fatongia, fielau pē he ko Vava’u lahi. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakamālō, mālō ‘a e fakahoko atu ‘a e fatongia, pea ‘oku ou tui ko e ‘aho ni, tau, ka ‘i ai ha ikuna ‘oku ta u ikuna kātoa pē ō ‘o fai ‘a e fatongia. Pehē ‘a e fakamālō, fakatauange pea ‘oku ou tatau atu, leveleva ‘a e fakahoha’a, tu’a ‘ofa atu ‘Eiki Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia kuo fili, te u tuku heni ‘a e faingamālie ki he Fakafofonga ‘o Vava’u 16 kanititeiti, me’a mai.

Me’a fakamālō Dr. Viliami Latu hili ‘a e fakahaa’i ola Fili Palēmia

Viliami Uasikē Lātū: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Tau fakafeta’i ki he ‘Otua, kuo tau a’usia ‘a e toumui ‘o e fatongia mamafa, na’e ‘uhinga ‘etau ‘i heni ai ‘oku hange pē ko e fakamalanga kuo fai ‘e he Palēmia fili, tau fakafeta’i kotoa pē ki he ‘Otua, fai pē ia ‘i he laumālie lelei mo hangamālie mo e ‘amanaki lelei ‘e hoko atu hono ‘alofi ‘a e vaka ia ‘o e fonua.

‘Oku ou talamonū atu kiate koe ‘e Dr. ‘Aisake Eke, ka ko e Palēmia fili ‘o Tonga ‘i he lākanga fo’ou kuo ‘oatu kiate koe ‘a e falala ‘a e fonuá, ‘oku hangē ko e laú ko e ikuna kātoa pē eni ia ki he Fale Alea ‘o Tonga, pea mo e ‘amanaki lelei, ke hokohoko atu ai pē ‘a ‘etau ngāue fakataha, ko hono ‘uhingá ke langa ‘a e fonua ko eni. Faka’osi ‘aki ai pē ia ‘a e talamonū atu ‘Eiki Sea, pehē ki he kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale, tau ma’u ai pē ha Kilisimasi fiefia, ‘ofa atu.

Me’a ‘Eiki Sea fakamālō’ia lava fatongia hono fili ‘o e ‘Eiki Palēmia

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki te u fakamā’opo’opo atu ai pē ‘etau fakataha. ‘A ia ‘oku ou fie tomu’a ‘ave fakafeta’i ki he ‘Eiki, koe’uhí ko ‘ene ‘omai ‘a e ‘aho ni ke fakakakato ai ‘etau ngāue, pea ‘oku ou fie talamonū atu ki he kau Fakafofonga kotoa pē, Hou’eiki Nōpele, pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, ki he ongo kanititeiti pea pehē foki ki he ‘Eiki Palēmia kuo fili he lava lelei hotau fatongia ‘i he ‘aho ni, toloi ‘etau ngaahi ngāue mo ‘enau ngaahi faka’amu ki he ‘aho 24 ‘o Tisema koe’uhí ko e ‘amanaki ‘a e Kilisimasi ‘apongipongi.

Fakamālō atu ho’omou taliui mai ki he ‘etau ngāue, tau muimui pē ki he Konisitūtoné fakahoko lelei pē hotau fatongia, kei Tupou pē ‘a Tupou, kei ‘Afio pē Tama Tu’i ‘i he Taloní, ‘oku kei ‘i he malumalu pē ‘a e ‘Afio ‘a e Tu’i, pehē foki ki hotau ‘Eiki ko Sīsū Kalaisi ‘a e fonua, ‘oku melino pē ‘a Tonga. Pea ‘oku ou tui ‘oku hā pe ‘a e ‘aho ni ‘a e ngaahi fili ko eni ‘oku fakahoko ‘e he kau Fakafofonga kuo fili ki Fale Alea, hoko atu pē ‘a e Pule’anga ‘o Tupou ‘i he Palēmia fo’ou ko eni kuo fili ‘i he ‘aho ni.

Fakamālō atu ki he kau ‘a’ahi mai mei tu’apule’anga, kau Talafekau Lahi, pehē foki ki he kau fakaafé, ngaahi hoa ‘o e kau Fakafofonga, pehē foki ki he kau *media*, ‘i ho’omou lava mai ki he ‘aho ni, ki he kāinga kotoa pē, Tonga, muli mou hā mai he ope, fakamālō atu ho’omou ma’u taimi.

Ko e taimi eni Hou'eiki ke tau fiefia, ko e taimi eni 'o e fāmili, 'oku ou kole atu toloi fanongonongo 'a e Falé ki he ta'u fo'ou. Ko e toenga e fatongia 'o e Pule'angá, 'oku ou tuku atu ki he malumalu 'o e 'Eiki Palēmia kuo filí ke ne hoko atu 'ene fatongia ki he fakanofu 'ene Kapineti pehē foki ki he'ene fili. Pea 'oku ou talamonū atu Hou'eiki, ka tau ngata hē ko u faka'amu ke tau ma'u ha Kilisimasi fiefia, pea pehē foki ki ha Ta'u Fo'ou monū'ia. 'Oku ou kole atu ke tau toloi fanongonongo.

Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi pea toloi fanongonongo 'a e Fale Alea

Pea ko e kelesi 'a hotau 'Eiki ko Sīsū Kalaisi, 'ofa 'a e 'Otua ko e Tamai, feohi mo e laumālie mā'oni'oni ke fai ai pē 'o Ta'engata. 'Emeni.

<002>